

ШЫН

№ 137
(17781)

2009 чылдың
ноябрь 26,
четверг

Садар өртээ
4 рубль.

Нийтиел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

Съезд соонда үнелел

Тыва Республиканың Баштыңы, «Чаңгыс демниг Россия» партиязының Дээди Чөвүлелиниң кижигүңү Шолбан Кара-оол партияның XI съездизиниң түңнелдеринге үнелелди берген.

ХАРЫСАЛГАЛЫГ ЭРГЕ-ЧАГЫРГА — ХАРЫСАЛГАЛЫГ ПОЛИТИКА

«Съезд Россияның Президентизиниң Кыйгырынын соонда дораан болганы улуг ужур-уткалыг. Аңаа Президентиниң салган сорулгаларын күүседир талазы-биле партияның эң чоокку үдеги программанын болгаш узун хуусаалыг кедизинде боттандырар программалыг документтерин сайгарып, хүлээп алдывыс» — деп, Ш.Кара-оол медеглээн.

Тываның Чазааның Даргазы эрткен чылын, делегейниң экономиказының кризиси эгелей бергенде, ада-чурт дээш харысалганы «Чаңгыс демниг Россия» бодунга ап, бүгү чогуур хемчеглерни боттандыргаш, ол бергелерден чуртту чедишкенин үндүрүп келгени партияның эң улуг ачызы деп санаан.

Россияның Чазааның Даргазы Владимир Путин съездиге чүве чугаалааш, мынча дээн: «Нарын айтырыгларны бүгү талазындан өөренип, хүлээп ап турар шийтпирлерниң болгаш кылдынып турар базымнарның уржуктарын баш удур санап, түннел шийтпирни кылып талазы-биле харысалганы чүгле «Чаңгыс демниг Россия» хүлээнип ап шыдаар».

Съездиге партияның идеологиязы дөвөвилеттинген — россияжи консерватизм. Ол дээрже дыка ханы уткалыг билиг дээрзин Тываның Баштыңы тайылбырлаан. Ооң кол идеязы — чаа чүвени кылгаш, эң экин арттырып алып, ажилды тодаргай түннелче — кижилерниң амыдыралының шынарын бедидеринче угландыраар.

Россияның Чазааның партияның

Күрүне Думазында хөй талаалыкчылары-биле үре-түннелдиг кады ажилдажылгазы чоннуң социал камгалалын хандыраарының талазы-биле шийтпирлерни хоойлу-дүрүмге дүүштүр хүлээп алырын хандырган. Бо чылдың декабрь 1-ден пенсияның үндезин (баазалыг) кезээн 31.4 хууга өстүрер. Келир 2010 чылдың дургузунда пенсия ортумаа-биле 46 хуу өзер.

Ш.Кара-оолдун санап турары-биле, агроүлетпүр комплекзин деткир талазы-биле алдынган мөөң хемчеглер бүрүнү-биле шын болган. Россияның Көдээ ажил-агай яамызының чарлааны конкурстарга мал амыдыралдыг Тываның идеялыг кижилге эде тургустунушкун үезинде чидирпкенивис уксаажылдыг ажилын катап дигизип, сүт ажил-агайларын тургузуп, болбаазырадылга бүдүрүлгелерин ажайдып ажилдадырынга идиг болган.

Эрге-чагырганың партиязының кичээнгеийиниң төвүнде инфраструктураның айтырыглары — транспорт, оруктар, энергетика дээрзи Тывага кончукту.

Оон ыңай, чуртталга оран-савазының тудуу — чаңгыс демнигжилерниң база бир улуг сорулгазы дээрзин Ш.Кара-оол медеглээн. «Дараазында деңнелгени көрүп болур: 1990 чылда 76 муң дөрбелчин метр туттунган турган, а 2009 чылда — 662 муң дөрбелчин метр болуп турар. Чуртталга-коммунал ажил-агайын үениң негелдези-биле өскертириниң программазы — кижилерге эргижирээн, ондактыг байдалдыг бажыңнардан негелдеге

дүгжүп турар оран-саваже көжер арганы бээри-дир. Чүгле бо чылда үстүнде программаның күүселдези кылдыр 3 хөй квартиралыг бажыңнарны — Шагаан-Арыгда, Кызылда, Туранда — ажылгалга киридивис. Фондунуң ажилын 2013 чылга чедир узадыр дугайында шийтпир 90 чылдардан-на артып калган тудугларны чедир тудуп, кижилерни бажың-балгат-биле хандыраарының эки аргазы».

Бо айтырыгны Тываның Баштыңы Санкт-Петербург хоорайга съезд болуп турар үеде Өөредилге талазы-биле федералдыг агентилелдин удуртукчузу Николай Бурлаев-биле чугаалашкан. Ооң түннелдинде Тываның күрүне университетиниң балансызында турар 139 квартиралыг чедир туттунмаан бажыңны чедир тудары-биле республиканың өнчүзүнче катап эгидер деп дугуржулганы кылган. Ол ышкаш, республиканың ТКУ-нуң баазазынга эштир бассейн тудар дугайында планын Николай Бурлаев деткирин аазаан. Ооң тудуунуң акшаландырышкынының 25 хуузу Россияның Өөредилге яамызы, 25 хуузу — республика, а 50 хуузу — федералдыг программаларның шугуму-биле чорударын чижеглеп тодаратканнар.

Ш.Кара-оол Санкт-Петербургка Федералдыг орук агентилелин удуртукчузу Анатолий Чабунин-биле база ужуражып, республиканың оруктарының дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Gov.tuva.ru

2009 чылдың III кварталында Тыва Республиканың чурттакчы чонунуң болгаш чоннуң кол социал-демографтыг бөлүктөрүнүн амыдырап-чурттаарының бир кижиге онааштыр эң кудуку хемчээлин тургузарының дугайында

Тыва Республиканың Чазааның ДОКТААЛЫ 2009 чылдың ноябрь 7 №547 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың 2001 чылдың июль 9-та «Тыва Республикада амыдырап-чурттаарының эң кудуку хемчээлиниң дугайында» №1138 доктаалыга үндезилеп, Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының база Күрүне статистиказының федералдыг албанының девискээр органының киригенин езугаар 2009 чылдың III кварталында амыдырап-чурттаарының эң кудуку хемчээлин Тыва Республика талазы-биле дараазында кылдыр тургузар:

бир кижиге хамаарыштыр	— 5283 руб.
ажыл кылып шыдаар кижилерге	— 5707 руб.
пенсияларга	— 4159 руб.
ажы-төлге	— 4997 руб.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарда парлар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Чагыдылга-2010 (I)

Келир 2010 чылда «Шын» солунуң болур дизиңерзе, чагыдылганы бо хүннерде кылып алыңар. Ам каш-ла хонгаш, декабрь 10-да, келир чылдың чартык чылының чагыдылгазы доостур.

2010 чылдың январь 1-ден эгелеп «Шын» солунуң болурунче далажыңар.

Тыва чоннуң хойлап алгаш, номчуп чораан хоочун солуну «Шын» 2010 чылда 85 харлаар.

«ШЫН» — ЧОННУҢ СОЛУНУ

2010 чылдың бирги чартык чылында ооң чагыдылгазы Тываның бүгү почта салбырларында, «Тывапечать» КХН-ниң киоскилеринде чоруп турар.

Чагыдылганың өртээ:

Хууда чагыдыкчыларга — 408,54 рубль.

Ооң 180 рубли — редакцияга, 228,54 рубль почта эргелелинге баар азы чагыдылга акшазының 65 хуузу почта ап турар, а редакцияга чүгле 35 хуу артып каар.

Пенсионерлерге, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге болгаш күш-ажылдың хоочуннарынга, инвалидтерге — 362,82 рубль.

Албан черлеринге, организацияларга — 468,54 рубль.

АМДАН-СҮҮЗҮН ЧОК ЫШКАШ...

Холдан салбас ынак өңүк
Хоочун солун «Шыным»

чокта,

Чалгааранчы кончук

апаар,

Чаа медээ билдирмейн баар.

Бистиң республиканың үндезин хоочун солуну «Шыны» бистиң аравыста чамдык номчукчуларның болган-на-чок мынчаар шүлүктей бээрин эскерер мен. Хөй-хөй номчукчуларның көрүнүү, холдан салбас ынак өңүү апарган «Шын» солунга ынак, ону доктаамал үзүктелишкени чокка чагыдып алгаш, сонургап номчуур номчукчулар республиканың булуң бүрүзүндө кайы хөй.

Келир чаа чылдың солуннарын почтага чагыдып ап чордум. Чыл бүрү өг-бүлөвис республика солуннарын үзүктелдирбейн, улаштыр чагыдып алып чаңылдыг бис. Эң ылангыя бистиң ынак солунувус — «Шын». Солун бүрүзүн чаңгызында арттырбайн, «быттап» тургаш, сонургап номчуур бис. Бис кандыг-даа солуну чаңгыс номчааш, октаптайн, дугаар бүрүзүн шыгжап, көктеп ап турар бис.

«Шын» солуну номчувайн баар болзувусса, аш-чемде амдан-сүүзүн-даа чок апаар болгаш ал-сагыш амыравайн баар. Ынчангаш номчукчу бүрүзү чоннуң индири болу берген, өгбелеривистиң холдан салбайн, номчуп чорааны

ынак солуну, башкызы, суртаалчызы «Шыны» доктаамал чагыдып алырынче кыйгырдым — деп, сайгарлыкчы Кара Сарыглар чугаалаар болду.

Ол ышкаш мээң кожаларым кожуунуң ниити билиг болгаш профессионал өөредилге килдизиниң ажилчынары Уран, Алексей Монгуштар «Шын» солунуң тергин дээн сонургалдыг, ынак номчукчулары. Кандыг-бир чылдагаан-биле солун озалдай бээр болза, бола менден айтыра бээрлер. Оон ыңай Суг-Аксы суурда пенсионерлер, 78 харлыг Чалбак-оол Ооржак, Татьяна, Дмитрий Оюннар, Брат-оол Ховалыг болгаш өскелер-даа «Шын» солунуң кажан-даа чарылбас, бүзүрелдиг өңүктери.

Шак мындыг бөдүүн пенсионерлер, ажилчынар чагыдып номчурунга сонургалдыг турда, бистиң аравыста чамдык албан черлериниң удуртукчулары, албан-хаакчыттар «Шыны» чагыдып албайн турарын кижиге кайгай бээр-дир.

ТАР үезинден бээр арааттарның ынак солуну келир чылын 85 харлаар дээрзин утпаза чогуур. Ынчангаш өреге, номчукчу бүрүзү акша-көпеектин хире-шаа-биле айлап, кварталдап-даа тургаш, чагыдып алыры күзенчиг-дир.

Бораш ОНДАР.

СЕЗЕН БЕШТЭЭР СОЛУНУМГА

«Шын» — амыдырал-чуртталганың чурукчузу,
«Шын» — болуушкуннар, төөгүлөр дептери-дир.
«Шын» — улуг-бичии кижилерниң шынчы өнүү,
«Шын» — хүндүткелдиг, күзеп манаар аалчывыс-тыр.

Солунувус аалывыска чедип кээрге,
Соңнуг-мурнуг харамдыгып номчуй бээр бис.
Сеткилдерни доюлдуруп дүймедиптер
Чечен-мерген сөс-домааның чаражын аар!

Сезен бешти харлап турар солунумга
Черге чедир мөгейбишаан, байыр сунуп,
Ажыл-ишти, чогадыкчы «Шынчыларга»
Аас-кежик, чедишкени күзеп ор мен.

Лориса, Николай СААЯЛАР.

Өвүр кожуун. Саглы суур.

Россия Федерациязының күрүне шаңнаалдары-биле шаңнаар дугайында

Россия Федерациязының Президентизиниң ЧАРЛЫ

Уран чүүл адырынга ачы-ханыязы дээш «Россия Федерациязының уран чүүлүң алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты «Хоомей» делегейин эртем тоңу» күрүне албан чериниң директору, Тыва Республиканың Чазааның чанында ЮНЕСКО-луң херектериниң талазы-биле Национал комитетиниң даргазы Зоя Кыргыс-овна Кыргыска тыңыр.

Россия Федерациязының Президентизи Д.МЕДВЕДЕВ.

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ АМЫДЫРАЛ

Тываның Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттары бюджет төлевилелиниң бирги номчулганын ийи катап эрттирбээниниң дугайында материалдарны, чоннуң хомудалдыг чагааларын «Шын» солуннуң сөөлгү үндүрүлгелеринге удаа-дараа парлап турган. Чагаалар редакцияда хөйү-биле кээп турар. Бистиң улуг дотациялыг республикавыска бюджетти дарый хүлээп алыры бөгүндө эң чугула айтырыг дээрзин чоннуң эки билип турарын оларның чагааларындан билип ап болур.

Бөгүн бөдүүн пенсионер номчукчуноң бодалын, Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаттарының Хоойлужудулга палатазының депутаттарыга албан-езузуноң Кыйгырыын база Тыва Республиканың Чазааның Хоойлужудулга палатазының даргазы Б.Балчий-оолдуң адынга чоруткан албан-езузуноң Кыйгырыын парладывыс.

ТЫВАНЫҢ ЧАЗАА БЮДЖЕТТИҢ ХЕМЧЭЭЛДЕРИН КАМГАЛАП АРТТЫРАРЫНЧЕ КЫЙГЫРЫП ТУРАР

Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оолдун удуртукчулары биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазы Борис Балчий-оолдуң адынга албан-езузуноң Кыйгырыын хүлээп алган.

Кыйгырыгга Тыва Республиканың 2010 чылда болгаш 2011-2012 планнаттыг үеде республиканың бюджетиниң дугайында хоойлунуң төлевилелинде күүсекчи эрге-чагырганың киригени саналдарын барымдаалап көөрүн билдирген.

«Депутаттарның социал адырын акшаландырышкыны база күрүнениң талазындан социал хүлээлгелерин күүседириг дугайында айтырыгларга сагыш чогаашкынын эки билип, үлөжип турар бис. Экономика кризисиниң багай салдарындан болгаш федералдыг бюджеттен акшаландырышкыны эвээжээнинден тургустунган берге байдалдар турбуже, бо адырның акшаландырышкыны кызырлышкына таварышпаан. Ниитизи-

биле алырга, келир чылдың бюджетти колдуунда-ла социал айтырыгларны хандыраарыңча угланган, 2009 чылдың бюджетиниң ол 70 хуузу тургузуп турган болза, 2010 чылда — 74 хуузу».

Республиканың күүсекчи эрге-чагырганың бюджетти планнааны болгаш бюджет айтырыгларын шийттирлеп турары федералдыг Чазактың адырларының деткимчезин алган деп Кыйгырыгга демдеглээн. Россияның Саң-хөө яамызы биле республиканың 2010 чылдың бюджетиниң күүселдезиниң үезинде байдалды көрүп тургаш, федералдыг бюджеттен дузалал хевирлиг немелде акшаландырышкыны кылып болурун дугайында дургужулга чедип алдыган.

Оон аңгыда, республиканың Чазаа янзы-бүрү конкурстарга болгаш программаларга киришкениниң түннелинде, федералдыг бюджеттен 2009 чылдың эге бюджетинде көрдүмээни субсидияларны ниитизи-биле 1,4 млрд. рубль түңгө немей камгалап алган. Кыйгырыгга

дыңнатканы-биле, республиканың Чазааның кежигүннериниң федералдыг Чазактың адырларында демниг болгаш чогумчалыг ажилдаанының түннелинде, келир чылын база-ла ол хире түңгө немей дузалал акшаландырышкынын алырының магадылалы бар.

«Бюджеттиң орулгалыг баазаның өзүлдезинге хамаарыштыр чугаалаарга, ол дээрже бистиң шуптувустуң каттышкан бот-харыс-салгавыстан хамааржыр» — деп, Кыйгырыгга айткан.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының удуртукчуларын болгаш депутаттарын Кыйгырыгга айыттыг-ан шупту барымдааларны өөренип көргөш, «Тыва Республиканың 2010 чылда база 2011 болгаш 2012 чылдарның планнаттыг үезинде республиканың бюджетиниң дугайында» хоойлунуң төлевилелин хоойлу-дүрүм-биле көрдүнгөн хуусаадан эрттирбейн хүлээп алырынче кыйгырган.

gov.tuva.ru

Номчукчуноң бодалы

КИЖИ ЧУДУН КӨРГҮЗҮПКЕН

Бо хүннерде Тыва Республиканың Хоойлужудулга палатазында чамдык депутаттарының хайы-биле тургустунган байдал бөдүүн кижини мени онза дүвүредип тур. Каракка-даа чаржынчыг, чоокка-даа чованчыг-ла-дыр. Мен-даа канчаар, назыным акшый берген кижидир мен, ам хүндүлүг дыштанылгада, ажы-төлүм келир үези-ле эки чорза, оларның боску-хыры-ла тодуг оларза, ажырбас деп идеген чоруур кижидир мен. Херек кырында чоок кижилеримниң келир үези дээш сагыжым саарзыкталбастың аргазы чок. Ынчангаш бюджет төлевилелин хүлээп алырынга удур депутаттарга мээң кыйгырымны солун-сеткүүл таварыштыр чырыкче үндүрерин улуу-биле билдирдим.

Чамдык депутаттарның кижибажынга кирбес туружунун уржуундан, 2010 чылдың болгаш 2011 база 2012 чылдарның планныг үезинде республика бюджетиниң дугайында хоойлу төлевилелин сайгарары чангыс черде тапталып туруп берди. Бир эвес кара угаан-биле бодаар чүве болза, бюджет ол олчаан моондакталы берзе,

чоннуң хүн бүрү амыдыралыңга аажок улуг доктар-моондак деп санаар мен. Чогум акша-шалын, пенсия төлевирлерин күрүневис магадылап турары шын, ону билир мен. Харын-даа Россияның Президентизи А.Д. Медведев, РФ-тин Чазак Даргазы В.В. Путинниң быжыг шийтири-биле пенсия келир чылын шору өзүлдегил болуру өөрүнчү-дүр.

Ындыг турбуже, ыңдында-ла 80 хуу дотация ачызында азыралда республика деп чемелдип турар Тыва-выска, келир чылын тудуглары-высты, оруктары-высты бюджет чокка кандыг хөренги-биле тудар бис? Акшаландырышкыны кезип кааптар болгай. Өске-даа төлевилелдериниң акшаландырышкыны саазын кырынга артарын чамдык депутаттары-выс кымдан-даа артык, беш салаазы дег билгирлер. Делегейде саң-хөө буураашкыны ам-на чавырылган деп кым-даа, кандыг-даа чырык баштыг кижигүгүн магадылап шыдаас.

Мен бодаарымга, бо удаада, кончук бак сагыш-биле, кара өжээр ыңдыг байдал тургустунду ышкаш. Бир эвес чуртталга баксыраар болза, бир дугаарында кым бурууну чүктөп үнер ийик? Бо бү-

гүнү какпактап хайындырган депутат ат азынган дээржилериниң кол чедип алыксаан чангыс сорулгазы ол деп бодаар мен. Кандыг-даа баажызы чок тывызык эвес ышкашыл. Бо байдалга чүгле бюджетке удур бадылаан депутаттар онза сонугалдыг.

Хоойлуну кончук оптуг-кажар арга-биле ажыглап, Тыва Республиканың Чазаанга, күрүнениң эрге-ажыктарыңга удур дорт хөделииш-кинни кандыг-даа политика-биле илередири берге. «Байдал дорайтаар болза, чүгле биске кедилиг» деп, бөлүк депутаттарның баш бурунгаар бодап алган хөделииш-киннери-дир. Бодунуң каш-ла саныг чонунуң кырынче суг кударындан канчап черле чалданмас боор?

Орталың көрүңер, чонуңарның азыралында чаг иштинде бүрүк дег чыргалдыг улус-тур силер. Хууда амыдырал-чуртталгаңарда чедишкениң-дир силер, чогум ол чүгле силерниң ачы-хавыяңар эвес болгай, артыңарда силерже идегел-биле көрүп турар мен ышкаш кырганнар, улуг-бичии чонуңар барын утпаңар.

Алексей АРАКЧАА,
күш-ажылдың хоочуну.

АЛБАН-ЕЗУНУҢ КЫЙГЫРЫ

Ноябрь 24-те Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаттары Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарыга 2010 чылдың республика бюджетиниң хоойлу төлевилелин бирги номчулганында хүлээп алырының дугайында айтырыгга хамаарыштыр кыйгырыгны хүлээп алган.

Тываның Чазааның 2010 чылда республика бюджетиниң төлевилелин Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының комитеттеринге бадылаттырып, парламентиниң чыыжыңга бирги номчулгада хүлээп алырын сүмелзэн турганын баштай номчукчуларга сагындырып каалыңар. Ындыг болзажок, делегейде саң-хөө сандараашкынынга дүүштүр тургускан республиканың саң-хөөзүнүң кол документизи, ийиги удаада база хүлээп алдынмаан. Тускай эртемчилерниң санап турары-биле, чугула бо хоойлунуң төлевилелин бирги номчулгада хүлээп албас кандыг-даа чылда-гаан чок бооп турар. Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының даргазы Виктор Тунев баштаан найысылалдың депутаттары албан-езузуноң кыйгырында республиканың болгаш хоорайның бюджет ажил-чорудулгазының чогумчалыг чорудуу дээш бүгү күжениш-киннери салыры-биле боттарының коллегаларын кыйгырган.

Хүндүлүг депутаттар! Эргим коллегалар!

Бөгүн бистер 2010 база 2011 чылдарда хоорай девискээриниң тус чер бюджетинде бадылаарының шийтирин хүлээп алырының бүдүүзүндө ажилдап турар бис. Ынчангаш бистерге, кызылчыларга, бо чугула хоойлунуң төлевилелинге хамаарыштыр шийтир хүлээп алдынмас болза, ооң уржуктары чаа чылдың эгезинден билдинип келир дээрзинге кичээңгейни углаарын диледивис. Ол дээрже, хоорайның хөгжүлдэзи дээш мурну-вуста салдыгдан сорулгалар – инвестиция программалары ара туруп, социал адырга саң-хөө чедиш-пезинден, берге байдалдың тургустунары-дыр. Чуртталга-коммунал ажил-агый адырында инвестиция

төлевилелдеринге немелде дузаламчы акшаландырышкынын үзүктелишкени тургустунар. Тудуг ажилдары ара соксаар. Кызыл хоорайда ажил-агыйның адырларыңга хамааржыр муниципалдыг тускай сорулгалыг программалар күүсеттинмейн туруптар. Ооң уржуундан чоннуң социал камгалалы кудулаар. Айдан айче коммунал болгаш харылзаа дээш, өске-даа ачы-дуза төлевирлеринге өрелер чыгынып көвүдээр. Түннелинде, социал адырның ажилдакчылары: эмчилер, башкылар, культура, социал албан черлериниң ажилдакчылары, бюджеттен социал дузаламчы ап турар чурттакчылар, сайгарлыкчылар когараар. Ол Кызыл хоорайның бюджетинден бюджет чээлизин алырынга моондакты тургузар. Ооң-биле чергелештир, республика бюджетин үешаанда хүлээп албас болза, тус черлерниң бюджетин хүлээп алырынга база харын-даа Тываның бүгү бюджет тургузуунуң башкарылганын шаптараазынарны, ооң иштинде республика бюджетинден шалыңга дээш, өске-даа өрелерни тургузуп, социал дүшкүүлүг байдалга кээр.

Ынчангаш, хүндүлүг коллегалар, ук айтырыгга хамаарыштыр чүлдүг шийтирини хүлээп алырынче силерни кыйгырдывыс. Силер боттарыңарның ажилыңарның тергилериниң силер, а бо удаада чоннуң херектелдеринге болгаш бүзүрелинге шынзыттыг чөптүг шийтирини хүлээп алырыңарны билгир бис. Чон кризистин шилчилгелиг берге үезин бергедээш-кин чокка эрте берзин дээш, бүгүле арга-мергежилериниң дамчыдып турар силер. Ынчангаш бо удаада база хоорайның бюджет ажил-чорудулгазының чогумчалыг чорудуу дээш мерген угаанныг болгаш шыдамыккай болулуңар.

Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралы.

(Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының 2009 чылдың ноябрь 24-те шийтири-биле хүлээп алган.)

gov.tuva.ru

Солун медээ

ЧАА ЧЫЛДЫ – ДӨГЭЭ КЫРЫНГА

Тыва Республиканың Чазааның саналы-биле келир, 2010 чыл Туризм чылы кылдыр чарлаттыг-ан. Бистиң республика Россияда эң чараш бойдустуг чер дээрзин РФ-тин Чазааның Даргазы Владимир Путин чангыс эвес катап демдеглээн.

Туризм – Тываның экономика-зының кол ооргазы болур дээрзин эртемденнер шагда-ла санап, шийчип каан. Туризм адыры сайзырап эгелээр болза, ооң киржикчилери хөй болу бээр. Ынчангаш 2010 чылды Тываның Чазаа Туризм чылы кылдыр чарлааны ооң сайзыралыңга оккур бурунгаарлаашкыны бээр.

Тыва туризмниң бир кол шимчедикчилериниң бирээзи – «Делегейниң 7 бедии – Тыва» командазы

Туризм чылын таварыштыр чаа саналды киригген. Олар туризмге хамаарылгалыг улус-биле кады 2010 чылды, дүнекиниң 24 шакта, Дөгээ дааның кырынга уткуур деп турарлар. Бо солун саналды Тыва Республиканың Чазааның Даргазының ораакчызы Анатолий Дамба-Хуурак бир дугаарында деткээн. Ол өскелер-биле кады 2009 биле 2010 чылдың аразында 00 шакта 1003 м бедик Дөгээ дааның кырынга турар.

Европаның, Африканың, Мурнуу Американың эң бедик шыпшыктарыңга чедип каапкан бистиң сураглыг альпинистеривис чаа, 2010 чылды, Дөгээ дааның кырынга уткуурун Кызылдың дидим чүректиг чурттакчыларыңга саналдап турар. Бистиң корр.

Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазында

БӨРҮЛЕРНИ АГЛААРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ...

Бо хонуктарда болуп эрткен Агроулетпүр айтырыгы-рының талазы-биле комитеттин хуралында депутаттар чаңгыс эвес удаа көдүрүп келгени «бөрүлөр айтырынга» улуг сек салыры-биле күрүнениң аңныыр комитетинин удуртукчузу А.Новиковту чалаан.

«Чөөн-Хемчик кожуунунун девискээринге бөрүлөр 250 баш шээр, 17 баш бода база 20 хире чылгы малды узуткаан. Бо чүгле албан езузу-биле бүрүткеттинген когарал-дыр. Алызында ол когаралдың саны оон-даа хөй. Бо талазы-биле кандыг ажыл чоруттунуп турарыл?» — деп, депутат Р.Сат айтырыгны база катап чиди-биле тургускан.

Александр Новиковтуң чугаа-зы-биле алырга, бөгүн республика девискээринде бөрүлөргө саны 3 муң чедип турар. Шаанда ышкаш, араатаннарны вертолеттан боолуп турар акша-хөрөңги чок. Хоран ажыглаарын хоруп каапкан. Бо чылын Тываның Көдээ ажил-агый ямызының тускай сорулгалыг программазы-биле бөрүлөргө

узуткаар ажыл чорударына 1 миллион рубль көрдүнгөн турган. Бир узуткаттынган бөрү дээш шаңнал 3 муң рубль болур. Мөңгүн-Тайга болгаш Тере-Хөлден аңгыда, шупту кожууннарда тускай бригадалар ажылдап турар.

Бөрүнү узуткааш, оон кежин дужаап, шаңнал алырын органи-застааны аңчыларга кончуг элчок бооп турарын депутаттар Ю.Тыт-оол, О.Таргын болгаш өскелер-даа айткан. Кештерни чүгле Көдээ ажил-агый ямызын таварыштыр дужаар. Орукка акша үндүреринден аңгыда, аңаа-манаа таңма бастыраар, ат салдыртыр чүүлдер база бар. Ынчангаш аңчыларның сонургалы кудулаан. Советтик үеде бир бөрү өлүргени дээш 150 рубль чедир шаңнал турган — ол ба-

рык бир айның шалыңына деңне-жир. Амгы шаңнал — 3 муң рубль дээш бөрүнү узуткап, оон кежин Кызылче аппарат чыдар улус эвээш.

Аңныыр комитетинин удуртукчузу А.Новиковтуң депутаттарга дыңнатканы-биле алырга, Тываның Чазааның Даргазы Ш.Кара-оолдун даалгазы-биле аңныыр комитетди манаа хамаарыштыр чаа доктаалды ажылдап кылган. Оон кол чүүл-дери: бөрүлөргө мал ажилына чедирип турар когаралының то-даргай хемчээлин санап тургузар, 2010 чылдың бюджетинге бөрүнү узуткаары-биле 2 миллион рубль-ди аңгылап көөр, шаңнал акшазын 5 муң рубль чедир улгаттыраар болгаш, аңчыларны шүүдетпези-биле, ук акшаны үлээр ажылды аңныыр комитетинге хүлээдир.

Бо айтырыгны хайгааралга алыры-биле, ук чаа доктаал күштүг болган соонда «бөрүлөр айты-рынга» хамаарыштыр база бир хуралды эрттирер деп депутаттар дугурушкан.

КУДА ЕЗУЛАЛЫ — ЧОННУҢ САЙГАРЫЛГАЗЫНДА

Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының ажылдап кылганы «Тыва чаңчылдарга үндөзилеп, куда-дой езулалын эрттиреринин чуруму» деп төлөвилел эрткен каш хонуктарда палатаның организаастап эрттирген 2 «төгери-столунуң» кол темазы болган. Кызылга база Барыин-Хемчик кожуунунун Барлык сумузунга куда езулалының чурумунуң сайгарылгазынга улуг сонургалдыг хөй чон чыгып, ажыт-чажыт чок байдалга эрткен.

Ноябрь 17-де Улуг Хуралдың биче хуралдар залында хөй-ниити организацияларның, херэеженнер ниитилелдеринин төлээлери, хоочуннар, төп кожууннарның депутаттары, ТГШИ-ниң ажылдакчылары куда-дой езулалының чурумунга боттарының үнелелин берип, санал-оналын кириген.

Куда езулалында эгелээш, аныяк өг-бүлениң таваа салдынар. Маңаа чүгле материалдыг сонургал көлдөш турар бээр, өөдөлиг чүүл үнмөс дээрзин статистика бадыткап турар. Бо чылын республикага 1500 аныяк өг-бүлө бадылашкан болза, оларның дөрттүн бир кезээ үр үе-даа эртпээнде чара бадыланышкан бооп турар. Оон бир чылдагааны: аныяк өг-бүлө чаа-ла тургустунуп эгелеп чорда, куда-дой байырлалында эпсеткил-даа эвес, а материалдыг сонургал колдап турар. Бо тава-рылгада аныяктарның аас-кежинге кол моондакты өске кым-даа эвес, а оларның ада-иези баш бурунгаар-ла тургузуп турарын хуралдың киржикчилери демдеглээ.

Чылганнар үстүкү палатаның ажылдап кылган Чурумун чүүлдүг деп үнелээш, деткимче сөстөрү чугаалап, тодаргай санал-онал-дарны кириген. Оларның чамдыгы-зы Чурумга немелде чүүлдер бооп киригенин. Чижээлээрге, куда-дой-га чараш тыва йөрээлдерни ажы-лаарын катап дигизери (ук йөрээл-дерни чыгаш, аңгы номчуаш кыл-дыр парлап көвүдөдир); кудага сал-ган ужа-төштү кескеш, аалчыларга чедиштир үлөштирер чаңчылдыг чур-ум кылыр; келин кысты чажыраар чаңчылдыг болгаш өске-даа хайга-ралдан үнө бээр, куда эрттирилген будаар оюн-тоглааларны бол-дурбас; «селиктенир» деп чаңчыл-ды Чурумга тодаргай бижи-п ки-рер; «иениң эминин сүдүн чанды-рары», «от дагыыр» деп чараш, ха-ны уткалыг чаңчылдарны дигизер. Оон аңгыда куда эрттирерде, ылаң-

гыя көдээ-суур черге, шагдаа ажылдакчыларының ролун, хара-ысалгазын бедидери чугула. Ку-даның шынары оон эрттирикчизин-ден улуг хамааржыр, ынчангаш культура ажылдакчылары азы салым-чаяаныг улустун аразына мөөрей чарлааш, тергип дээн ку-да сценарийлерин парлап үндүр-геш, чонга тарадыр. Суртаалды күштелдирери-биле «Тыва куда» деп кинофильм үндүрзе эки-дир деп санал база кирген.

Ноябрь 19-та «төгери-стол» бодунуң ажылын Барыин-Хемчик кожуунунун Барлык сумузунга уламчылаан. Маңаа бөдүүн чурт-такчы чон Чурумга бодунуң санал-оналын кириер аргалыг болган. Ын-дыг шиитпир-биле организаакчылар частырыг кылбаан болган. «Төге-рик стол» онзагай чүүл-биле эге-лээн: Кызыл-Мажалыктын клувунуң бот-тыынгыр артистери чылган-нарга тыва куда дугайында ши-и бараалгаткан. Чоок таныжар ада-иелер уруглары чаш турда-ла олар-ны «демдектеп», «шайын бузуп», элээди апаарга «дүгдөп», кудазын эрттирер турар. Аас-кежик кый-гырган йөрээлдер, ырылар база уттундурбаан. Чараш көргүзүг ху-ралдың темазына ханылап кире-ринге кончуг таарымчалыг байдал-ды тургускан.

Төлээлекчилер палатазының даргазы Хонук-оол Монгуш сөс ап, чоннуң амыр-мендизин айтырып, чылганнарда, артистерге өөрүп четтиргенин илереткеш, республи-када социал-экономиктиг байдал-биле таныштырган. Хуралдың кол сорулгазына шилчип тура, Тыва-ның бюджетинин хөй кезээ социал-экономиктиг чарыгдалдар болурун айткан. Оларның эвээш эвес кез-зээ бот-иелерге хамааржыр, а оларның саны чылдан чылче көвү-деп олар, ол дээрже аныяктарның амыдыралга белеткел чок болуп турарын айткан. Быжыг өг-бүлө — күрүнениң кол өвээ дээрзин Хо-

нук-оол Монгуш демдеглээш, аныяктарны амыдыралга белет-кээри ада-иелеринин кол хүлээлгези болурун онзагайлап демдеглээн.

Куда-дой эрттиреринин чур-мун чугаалажы бээр, аңаа хама-арылга чок-даа ышкаш сагындырып турган амгы үениң дыка хөй чедер-четпестери коптарлып кээр болган. Оон бирээзи — тыва дылдың өс-керилгени. Хоочун Сечек Хүрең-оол ону мынчаар чугаалаан: «Амгы үениң тывалары шуут дыл чок болган-дыр. А дылы сынык киж-и дытты-даа ужуруп албас».

База бир хоочун «аныяктар столу» деп, чаңгысклассчылар, чаңгыскурсчулар хөй-биле аңгы чыгып, дөрге олурупкаш, ижи-чип туруп бээр чүүлү соксадыр деп саналдаан. Оон аңгыда, куда үе-шагында эгелевейн туруп бээр-инин бир чылдагааны — аныяктар тураскаалдарлыг черлер кезип чоруп бээр, а чон шылап-могаар. Ол база багай чаңчыл апарган. «Хүрегенниң күжүн» шенеп тургаш, арага, акша-көпөөк негээри база чараш эвес. Чогуу чер-черлерде байдал аңгы деп, Клара Санаа чу-гаалааш, мындыг чижекте кириген. Чыраа-Бажынга 2 удаа куда, орну-кушудулга езулалына чоран мен. Арыг-силиг, хөй киж-и-даа чыылбас, улуг эзирик улус көзүлбөс. Куда ыры-шоорлуг, хөглүг байдалга эр-тип турар дээрзин «төгери-стол-дун» аалчыларына таныштырган.

Орнукушудулга болгаш куда чур-мунарын сагыры-биле, тус чер бот-башкарылга деңнелинге тускай комиссия тургузары негеттинип ту-рарын каш-даа киж-и демдеглээн. Аңаа херэеженнер чөвүлелдерин, тус черинин депутаттарын, шагдаа, культура ажылдакчыларын хаара тудар. Школага улуг класстарга өг-бүлө амыдыралына белеткел болур «Найырал», «Ынакшыл», «Болчаг», «Куда» дээн чижектег кичээлдерни эрттирер. Чүгле херек кырында кызып ажылдаар болза, улустун угаан-медерели өскерлип болур.

Чондан кирген саналдар кич-зэнгей чок артпаан, шупту хура-лын протоколунда айттынган. Куда езулалын чурумчудар ажыл уламчылавышаан. «Төгери-стол-дун» түңнел кезээ ноябрь 27-де Тес-Хемниң Самагалдай суурга болур. Маадыр САНДАН белеткээн.

Сүт-Хөл кожуундан медээлер

КӨДЭЭ ИШЧИЛЕРНИ АЛДАРЖЫТКАН

Сүт-Хөл кожуун девискээринде кооперативтер, тус-тус арат-тараа-чын ажил-агыйлыглар бо чылын мурнунда чылдарның четпестерин катаптавайн, часкы тарылганы агро-техниктиг байдал-биле эрте эге-лээштин, дүжүт ажаалдазын база эрте дооскан.

Ниитизи-биле 2382 гектар тараа культуларын үезинде кескен болгаш 2373 тонна тарааны чидирг чокка ажаап алган. Дүжүт хоомай эвес, бир гадан ортумаа-биле 10 центнер дүжүттү алган. Мал чеми-нин белеткели база багай эвес болган. 12 муң 866 тонна мал чеми-н белеткеп, планын 101 хуу күүсеткен. Ол ышкаш 705 тонна мал чеми-нге хереглээр тараа биле суланы ажаап алган.

Дүжүт ажаап алырының талазы-

биле кожуун республикада ийги черде дээш, оон-даа өске көскү чедишкиннерлиг болганын ко-жуунуң көдээ ажил-агый эргеле-линин даргазы Анатолий Сарыглар байырлыг хуралга чылганнарга таныштырган. Көдээ ишчилерниң чылда чаңгыс катап болур байыр-лалына кожуунуң баштыңы, кожуунуң Төлээлекчилер хуралы-ның даргазы Э. Монгуш, кожуунда Чазактын төлээзи М. Кызыл, чагыр-га даргазы О. Монгуш болгаш өске-даа удуртукчулар, хөй-ниити орга-низацияларының ажылдакчылары байыр чедирип, көдээ ажил-агый-ның мурнакчыларын шаңнап-мак-таан. Культура ажылдакчылары аян туткан. Спорттун янзы-бүрү хе-вирлеринге маргылдаалар база болган.

КЫЖЫН ХОНАР КЫШТАГЛАРЫНДА

Кожуунда кыштаглаашкыны организаастыг байдал-биле чорудар сорулга салдынган. Ол дээрже малчыннарга шыңгыы шылгалда дээрзи билдингир. Ам бо хүннерде кожуунуң девискээринде ол-бо кедер черлерин малчыннары боттарының кыштаг-хонаштарында эртежик-ле көжүп четкилей берген. «Ишкин ажил-агыйның база

Үстүү-Ишкинниң араттарының кодан-кодан өшкү, хою, чылгызы кышкы одарларны каастай берген. Ол ышкаш Тыва Республиканың алдарлыг малчыннары Туран-оол Ондар, Александр Түлүш, Тарыс Ондар болгаш өскелер-даа ботта-рының таарымчалыг, делгем одар-белчиерлерлиг кыштагларында хонгулапкан.

ТҮҢНЭЛДЕР ЭКИ

Хоойлу-дүрүм органнарының удуртур ажылдарына ажылдааш, элээн дуржулгалыг апарган, ийи дээди эртемниг Олег Луду кожуун-нун иштики херектер килдизин удуртуп эгелээнинден бээр ук кил-дистин ажылы элээн экижи эге-лээн. Сөөлгү ийи чыл улаштыр ай, квартал, чыл бүрүде бо килдис эки түңнелдерни чедип ап келген. То-даргайлаарга, бо чылдың он айла-рының түңнелдери-биле ажылының көргүзүлгелеринин талазы-биле ни-ити республиканың иштики херектер килдистеринин аразындан үшкү черни ээлээн. Мурнунда эң кудуку черге турган килдистин ажылы чыл-дан чылче бедип орат. Ол дээрже ук коллективтин удуртукчузу, ми-лицияның подполковниги О. Луду-

нун шыңгыы негелделиин, корум-чурум үрекчилери-биле демиселди күштелдиргениниң ачызы-дыр.

Ук килдисте он ийи айларның иштинде 103 кем-херек бүрүткет-тинген. Мал оору 53 хуу тодарат-тынган. Аар, онза кемниг херектер 100 хуу база өлүрүүшкүн херектери 100 хуу ажыттынган. Хамаатылар-дан, чурттакчы чондан 1667 билди-ришкени, хомудалдар кирген бол-гаш оларның шуптузун чогуур үе-зинде хемчээп ап, тодаргай хары-ларны бергилээн. Эзириктер серге-дир черге 1800 киж-и кирген, олар-дан 45 киж-и херэеженнер, назы четпээнер — 7.

Килдистин ажылын моон-даа соңгаар улам күштелдирер сорул-ганы мурнунда салганнар.

СИГЕНЧИ БОРИС БОШКА

Бора-Тайга сумузунуң чуртта-кчызы Борис Бошканы сиген кезил-дезинин шуут-ла «мастери» деп болур. Оон хар-назыны ам 63 че-дип-даа турар болза, хол кадыры-биле сиген кезип турда, кандыг-даа аныяк оолдарны белен-не мур-нунче кирибес.

«Хар-назыным алдан ажа-даа берген болзумза, хылыш дег чидиг кадырым-биле сиген кезе берге-нимде, «эдим изий» бээр киж-и-ле болгай мен. Хүнде он беш хөпзэн чедир сигенин кезиптер мен, мээң «моторларым» ам-даа эрестиг, шимченгир ажылдап турар (өкпе-чүрзэн эки, каң кадык дээр ол). Артыкшылдыг сигенимни хере-глекчилерге садып турар мен» —

деп, Б. Бошка чугаалаар.

Ортаа-Тал сүт-бараан ферма-зынга инек кадарчылап чоран, күш-ажылга дадыккан Б. Бошка ол чоогунда 25 гектар сиген шөлүн эки Айбек-биле 2-3 удаа суггарып тургаш, оон элбек дүжүттү кезип алыр чаңчылдыг. Бо чылын база-ла Борис Монгушович оон хоомай эвес дүжүттү, 25 тонна чедир си-генин кезип алгаш, оозун таарым-чалыг черде кадагалап турар.

Чаңгыс чер-чурттуглары: «Си-генич Борис Бошка» деп башта-канырлар. Ол адын амыдыралга бадыткап турар. Коданында ма-лынга четчир сигенин кезип алган. Ам аңаа кыш коргунчуг эвес.

Бораш ОНДАР.

Акция

ӨӨРЕНИКЧИ УРУГЛАРГА ДУЗАЛАШКАН

Хөй ажы-төлдүг болгаш чедин-мес өг-бүлелерге «Школаже кире-ринге дузала» деп акция 2009-2010 өөредилге чылында Хандагайтыга база болуп эрткен. Ону Өвүр ко-жуунуң чагырга чери биле назы четпээнер комиссиязы органи-застап эрттирген. Акцияга 24 орга-низация база 15 хуу сайгарлыкчы үлүг-хуузуун кириген. Олар уруг-ларга идик-хеп болгаш өөредилге херекселдери-биле дузалашкан.

Чоокта болган Өвүрнүң сайгар-лыкчылар хуралына Ханда-гайтының «Садыг төвүнде» ажыл-

дап турар сайгарлыкчыларга Өвүр кожуунуң чагырга черинин хүн-дүлел бижикирин тывыскан. Чүгле сайгарлыкчыларны эвес, а кириш-кен организацияларны база хүндү-лел бижикир-биле шаңнаан. Бо акцияга эки киржилгези база уруг-ларга дузалашканы дээш чагырга мурнундан Сергей Куулар четтир-генин илередип, белен эвес ажы-лынга чедишкиннерни, өг-бүлө-зинге аас-кежикти, быжыг кадык-шылды шуптузунга күзээн.

Айдысмаа МААДЫР-ООЛ.

УЛУГ-ХЕМ КОЖУУН: күш-ажыл рыногунда

АК ЧЕМДЕН ЭГЕЛЭЭШ, АРЫ ЧИГИРИНГЕ ЧЕДИР

Чоокта чаа Шагаан-Арыг хоорайга «2009 чылда Тыва Республикага Күш-ажыл рыногунда дүшкүрлүг байдалды чавырылдырар» республиканың сорулгалыг программасының Улуг-Хем кожуунда киржикчилериниң бүдүргөн барааннарының ярмарказын Улуг-Хем кожуунда Чурттакчы чонну ажилга хаара тудар төвүнүң ажилдакчылары организаптап эрттирген.

Хоорайның төвүнде, чүге-ле ийик, «Оюн рыногу» деп адаттынган черге хөгжүм аялга чагыланып, хоорайның чону чыгып эгелзэннер. Тускайлап аңгылаан черлерде кожуунуң сумуларының төлээлери келген сумузуңуң ат-сывын бижээн лозуннар адаанга, боттарының бүдүрүп турар барааннарын делгей салып-ла эгелзэннер. Чыылганнар аш-чемни делгей салып турдала, удур оларның өртектерин айтырып, садып алыр күзелин илередип турарлар дыка хөй болду.

Улуг-Хем кожуун чагыргазының даргазы Илья Олакович Сенди ярмарканы албан-езузу-биле ажыдып, ажил-чорудулгазы чаа-ла эгелзэн сайгарлыкчыларга чедишкннерни күзеп, байыр чедирген.

— Хүндүлүг чагыс чер-чурттугларым, мындыг хевирлиг ярмарка хоорай чурттакчыларынга чиик өртектиг аш-чем аймаан садып алырынга, көдзениң чурттакчыларынга боттарының кызыл күжү-биле ажаап, кылып, бүдүрүп алган барааннарын үш дугаар кижиниң киржилгези чокка саарып алыр аргалыг болуп турарын көрүп тур силер. Ынчангаш ай санында ону эрттирерин кызыдып көрээлиңер — деп, көдзениң чонун кыйгырды.

Хайыракан сумузу.

Оларның делгээн барааннары шөлдүң барык чөөн талазын эжелепкен. Олег Чамбааның дузаан ногаалары, хайындырган кат-чимизи, стол дургаар делгетинген. Үш литр инек-караа вареньеэниң өртээ — 150 рубль, оон чанында бир литр инек-караа вареньеэниң өртээ — 60 рубль, честек-каттың — 60, кызыл-каттың — 50 рубль, 2 литр дузаан мөөгү груздилерниң өртээ 100 рубль... садып алыкчылар оларны кажан садып эгелзэрин четтикпейн манап, акшазын сунуп, харын-даа аттарын бижип алырын дилеп турдулар.

Надежда Эртине национал идик-хеп аймаан база арбын кылдыр даарап салган. Григорий Базыр-оол янзы-бүрү хемчээлдиг демир-суугуларны каңнап, хайындыргаш, ыяштан кылган өг херекселдерин, кезектерин чүк машиназының кырында аңгы делгей салган. Мал өстүрүп азыраар дээш деткимче алганнар ак чемин, эдин делгей салган.

Дараазында шөлдүң барыын талазында Арыг-Үзү сумузуңуң төлээлери. Омак Комуй эттээн алгыларын чиик машиназының хөрзэнде делгеп салып алган. Оон чанында Аяна Монгуштун, Орлана Тюлюштуң аргаан, даараан идик-хеви. Хөй дүгүндөн чоорганнар, содак-

шудак, аргып каан күскү, часкы тон, янзы-бүрү хевирлерлиг туткууштар дээш, чүнү чок дээр! Ишти-Хемден келген Аржаана Бюрбю би-чии уругларга чеңи-чоктарны өңгүр чараш торгулардан даарааш, садып турарын со-нуургап көрдүм. Арыг-Бажындан У-М.Доржу столяр ажилдары болгаш ногаа, тараа өстүрер дээш деткимче алган. Ол бодунуң белеткээни мал чемин шоодайларда садып тур.

Инек эдидиниң өртээ 130 рубль, хой эдидиниң өртээ 150 рубль. Ону бо кожуунда мал азыраар дээш деткимче алганнар садып турган-на боор. Оларның адын мында демдеглевзэн дээш буруудатпанар, ам дээрзенинде оларны садып алган малының бажы эдин садар хире кылдыр кайын өскен деп, хуу мал-маганныг улус ыйнаан дээш херекке албадым. Сөөлүнде билип турарымга, база-ла бо программаның киржикчилери болду.

Эйлиг-Хем сумузуңдан аңгыда, кожуунуң шупту сумуларындан бо программаның шугуму-биле деткимчени алган хамаатылар ярмаркада киржип чедип келген. Кайы сумуда бо талазы-биле ажил канчаар тургустунганы ол сумуларның төлээлериниң делгеп алган аш-чеминиң янзы-бүрү болганындан көскү чорду.

Ынчангаш Арыскан сумузуңга дорт доктаап көрей. Суму чагыргазының даргазы Саяна Допур-оол-овна Дөенге удурткан каш кижиги шөлдө дөрт-булуңчук стол хевирлиг бетон кырынга аш-чемин делгей салып-тарга, дораан-на чон үглей берди. Тыва национал аш-чем дээжизи: ааржы, чигирлээн божа (өл ааржы), хойт-пак, сүт, сметанадан эгелзэш, ары чигири, кат-чимис кылган кылыглар дээш, чүнү чок дээр!

Республикада бо чылгы деткимче алган ажил чок хамаатыларның аразында кандыг адырлар аайы-биле хуу бүдүрүлгелер ажыдып ап турарын эки билер мен. Мээң Тывада чок, хөгжүдери чугула, чарыгдалы эвээш деп санап турарым ажил-иш бар — ары азыраары. Арыскан сумузуңда ары азыраары дээш деткимче алган кижиги

бар: Любовь Тюлюшова Сат. Ол ары чигирин делгеп алган садып тур.

— Ары азыраарда эки өөренип алгаш, эгелзэри чугула. Мээң оглум шериг албаны эрттирип тургаш, ары ажаар черге ажилдап турган, ынчангаш чүнү канчаарын, кажан дүжүт алырыл... дээш, оон-даа өске чүүлдерге ол бисти өөредип турар. Бо чылын арыларны арай орайтай бергенде азырап эгелзедивис. Ары өг-бүлениң өртээ аар эвес, дериг-херекселдер садарга, хөй чарыгдал үнөр чүве-дир. Кандыг уксаалыг ары алырыл дээш база ары ажаап турарлар-биле сүмележип шаг болдувус. Түннели бо боттарыныска, арыларга ары чигирин кыштап чиирин артыргаш, артыкшылын садып тур бис — деп, Любовь Тюлюшова чугалады.

Мен черле ары азыраарын аажок сонургаар кижиги мен. Любовь Тюлюшова мээң кайы хире хөй күш үнөр-дир, кандыг чечектер хандызы хереклээр боордур дээн ышкаш айтырыл-ларымга, күзелдиги-биле харылап берди.

— Арыга сиген белеткээр эвес сен, эртен одарже үндүр, кежээ өдекче кири хай дээр эвес, хөй күш үнмес, оран черивистиң чечээ төнгөн эвес, кандыг-даа чечек хандызы хереклээр мага-лыг чүве-дир. Ынчалза-даа мен ары чигирин эки өөренип көрүп алыр дээш чүгле иван-чай дээр чечекти эдиртир көжүрүп турдум. Ол чечектиң чигирин ам эки билер мен: өңүн, амданын тодара-дыптар мен. Оон чоорту ары өг-бүлелерин немеп, өске чечектерни өөренип көрүп эгелзээр. Келир чылын кели-нер, өөренип алыр силер — диди.

Мен оон ол чалалгазын амырап хүлээп ап, харын-даа өске ары азыраксап турар улуска база тарадып, ары азыраар талазы-биле тускай дуржулга курстарын чуртта-кчы чонну ажилга хаара тудар төптер таварыштыр эрттирер болза эки деп бодаар-дыр мен.

Делгелге-ярмарка соон-да Тыва Республиканың Чурттакчы чонну ажилга хаара тудар күрүне албаны агентилелдин директору В.С.Чаж-оолдун адындан баштайгы сайгарлыкчы ба-зымын дидим чедишкнниң эгелзэн бо программаның киржикчилеринге хүндүлел бижикирни тывыскан. Бо чылын республиканың тускай сорулгалыг программасы-ның киржикчилериниң ажи-лын чон мурнунга Улуг-Хем кожуунуң чурттакчы чонну ажилга хаара тудар төвү мынчаар түңнеди. А мен бодум хуумда: «Холу дыңзыг ажилдап эгелзэн кижилерни көөрге, өөрүнчүг-дүр, келир чылын, чаа-чаа чогадыкчы төлөвилелдер боттарының тыныжын бо программаның ачы-дузазы-биле алыр бол-зунам!» деп детким.

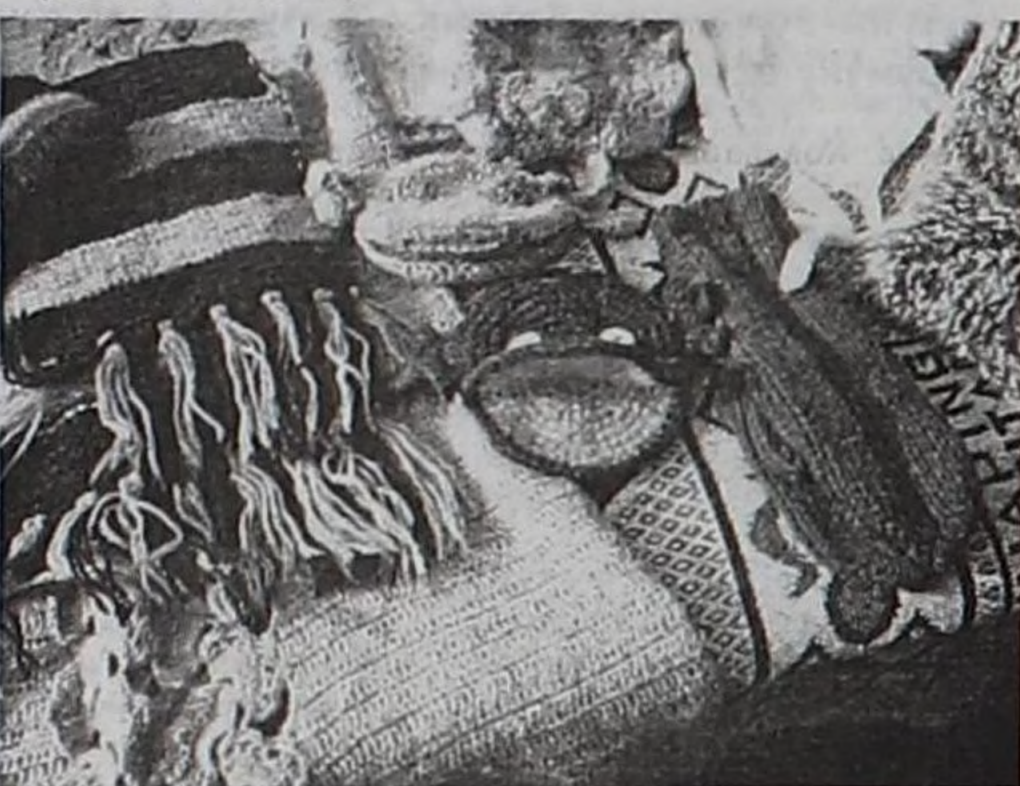
Айлаң ДАРЖАА.

Л.Т.Сам — ары ажаакчызы.

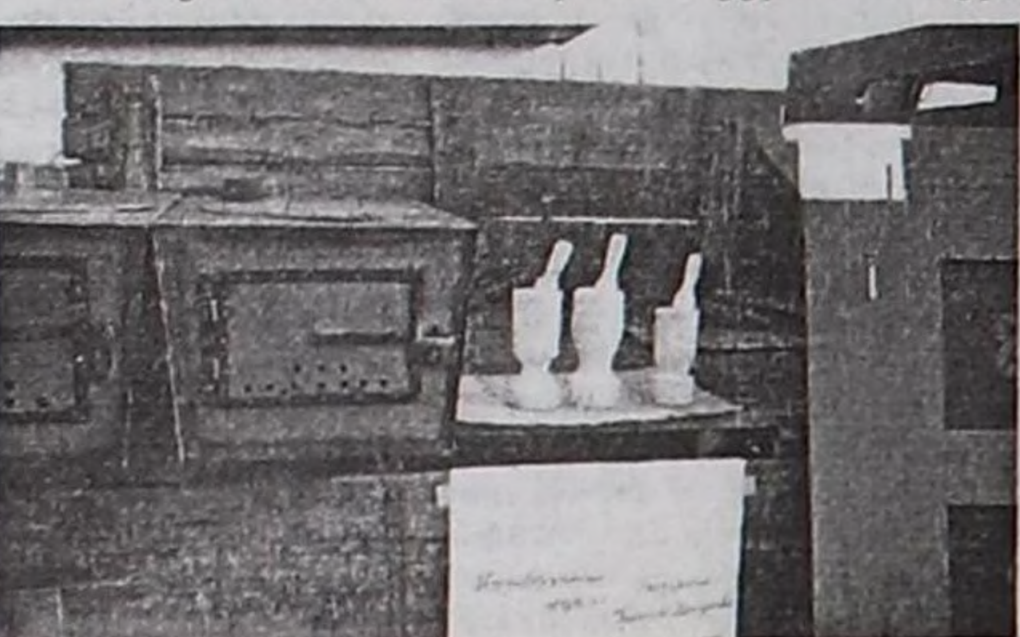
О.Чамбааның дузаан консервалары эки үнелелди алган.

Арыг-Үзүдөн шеверлерниң кылыглары.

О.Комуй эттээн алгыларын сонургадып тур.

Г.Базыр-оолдун бүдүргөн барааны.

Ишти-Хемниң шевер кыстары.

У-Х.Доржу (Арыг-Бажы).

«Кижичери кидирээштиг, кижитөлү хымыралдыг» — деп шаг-шаандан бүгү амыдыралды көрүп чораан ада-өгбелер бо үлегер чечен-мерген сөстү анаа-ла кайын сөглөп каан деп.

Баян-Тала — шаг-төөгүдөн бээр бир онзагай, чайгаар бүткен бойдус девискээрлиг, чурттаан чоннуг, Даа кожуунун эрге-чагыргазына хамааржыр, мал ажыл-агыйлыг арбаннарның бирээзи. Кол чурттакчыларының төрөл-бөлүү кууларлар, монгуштар, саттар, ондарлар хөй нуруунда колдап чурттап чорааннар. Чурттаан чону шагдан бээр төрөөн чуртунга тыныбиле дөмөй хумагалыг. Ады безин онзагай — Баян-Тала. Улуг өгбелерниң чугаазы-биле моол язы-

азырал күжү-биле кыш ажырып алырлар. Кедээрлээр дээрге, дем-чар ол чок. Оорлардан камгалап чок. Ынчангаш суур иштинде сынмарлажып олурулары ол.

Суурнуң чону кылыпкы дег чугула ажыл-даа чок. Акшашалыңгы ажылдарда — школада, садикте, суму чагырга черинде, клубта каш-ла санныг кижилер хаара туттунган. Пенсионерлер каш пенсиязы-биле амыдырап олурулар. Огулуг ажыл бар эвес, күш-ажыл үезинде аныяктарның

Ооржакты адаарга-ла, четчир-дир. Мен сумуга секретарьлап ажылдап турумда, күскү-часкы сезоннарда конторага артар кижичок, бригада төптеринге ажыл хайнып турар чүве-ле болгай. Амгы үеде суму конторазы колдуу-ла ээн турар боор-дур. Ында чай чок, хүнзедир кылыр ажыл кайда боорул аан. Эртеңи шакта харын каш хамаарылгалыг кижилер көстүп каар, а чогул хүндүс кым-даа чок боор чорду.

Ам суурнуң чурттакчылары хууда бодун боду хандыртынар кандыг ажылдар кылып турарын көрүптээлиңер. Бажыңнар чанында огородтарны шын ажылгаар чүве болза, шөлдери четчир болгаш артар. Огород өстүреринге чай-

ажылгаза.

Суму чагырыкчызы Мergen Дойдуевич Ондар — ортумак эртемниг аныяк удуртукчу. Оон мур-нунда удуртур ажылдарга ажылдап чорбаан. Бо ажылдап келген үелеринде чоннуң хуралын чыылдыргаш, бодунуң ажылының отчет-илеткелин кылып, моон соңгаар планныг ажылдарын чонга чедир таныштырып көрбээн. Ынчангаш чон-биле ажылдаар аныяк кадрларның шилилдезин үстүкү реком-мандация берип турар харысалгалыг черлер бүгү тала-биле өөрен-ип көөрү күзениң.

Баян-Таланы амгы үеде көөрге, бир-ле кымга-даа херээ чок, караңгы булунда кижилер чурттаан ышкаш сагындырар. Ниити чону

Ававыстың чагыы-биле

Аваларның ажы-төл дээш човалгазын, Аарышкызын деңгээ салган кижичок бар бе? (А. Даржай)

Бистиң ававыс Дембик Кодур-ооловна Ооржак «Искра» совхозтуң баштайгы малчыннарының бирээзи. Күжүр, дыка-ла шыдамык кижичок. Тос харлыг турда, авазы чок апаарга, улустуң идик-хевиниң кадыг-чымчаан даарап чорааш, өскүс думаларын азырап алган.

Бирги класска өөренип турда, ачазы контр дээш ону школадан үндүрүпкен турган. Ол хирезинде чалынмаан. Чааскаан хой кадарып чорааш, оолдарының үжүглелин боду номчуп, бижи өөренип алган. Ынчан ол үжен хар чоокшулай берген турган. Солуннар, номнар номчурунга дыка ынак кижичок.

Ававыс — маадыр ие. Ийи кыс, сес оолдарны божааш, өстүр азырап каан. Малчын кижичок шөлээ турганын черле билбес мен, авам хөөкүй божупкаш, чеди хонгаш-ла, дораан кажжа иштинде анай-хураганын эмзирип, азырап-ла эгелээр. Хой, хураган танып турда, ол дег салымныг кижичок деп болур. Ол анай-хураганга кажандаа демдек кылбас чораан. Алгызындан, өң-чүзүнү, карак-кулаандан-на танып алыр.

1973 чылда бистиң өг-бүлөвиске улуг качыгдал таварышкан. Авамын дөрт дугаар оглун эжи чораан оол эндеп каан. Авамын кажыдалдан алгырып ыглап турганы, оон ыызы хаяларга канчаар чаңгыланып турганы ам-даа караамга көстүп, кулаамга дыңналып кээр. «Оглум, оглум!» деп кускуннаарга, хаялар база шупту «Оглум, оглум!» дижи, ыглажып турган дег сагындырар турду.

Ава кижиниң чаңгыс катап уруг эмзирип, андарлып алырын безин, кым-даа чандырып шыдаваан дээр чүве.

Ававыс дыка шевер, кандыг-даа хепти даараар. Дуу оранче чоржуге дааранып келген. Дааранырда көстүк безин кетпес. Мен харын авамга ине сыптадып алыр чордум, ол каттырып-каттырып, сыптап бээр чүве. Ававыс арагдары ижи чорбаан, уруглар сады ол шагда бар эвес, ажыл кылырда бисти орун будунга өртеп аар чораан. Ынчан чорааш, 10 кижини кадыкшыл байдалы дыка эки кылдыр өстүрген.

Апрель 2008 чыл. Биске хайлыг хүн болган. Озал-ондакка таварышкан бис. Мен меделер чок чыдырымда, авам дуу оранче чоруткуже, меделердиг чугааланып чыткан дээр чораан. Ол ынчан ававыс 82 харлыг турган. Бир эвес озал-ондак эвес болза, иевис та каш харга чедир чурттаар турган. Шагда биске ийи кыс уруунга мынчаар чагыыр чораан: «Мен сес оол төрүп каан мен. Өлүп калымза, машина кырынга чытпас мен. Оолдарым мени көдүрүп алгаш, хөөрге чедирер-ле ыйнаан». Ол чагыгны оолдары күүсеткен.

— Хайыраан, ававысты!

Саадак САЛЧАК,

ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, К.И. Чуковский аттыг уруглар библиотеказының директору.

Дүвүрөңчиг чагаа

АЛДАР-АТТЫГ БАЯН-ТАЛАМНЫҢ ХӨЛЕГЕЛЕРИ

сөөкке хамаарылгалыг. Баян — бай. Тела — чер дээр. Тудуштур адаарга Бай-Чер дээр. Оон девискээринде улуг тайга-сыннардаа чок. Улуг эвес даглар, шаттар, ховулар кедээр талазын ээлээр. Ишти талазында күчүлүг Хемчик Сүт-Хөл кожуундан аңгылап чыдар. Чадаана хемниң Хемчик-биле куспакташкан белдиринде арбан төвү Булун-Терек сууру, чайыраанаан сайгылгаанныг, албан черлиг, школалыг, чаштар садиги, культураның ийи кааг бажыңы көрүштүг черни ээлеп турар.

Шынаа унунда чаптылдыр үнген малга белеткээр меде сизген кезип төттүмөс. Ховуларында Тывада чок дээр сүүзүнүг агы, кадар оът-биле алдаржаан. Кыжын хар кылын дүшпес. Мал азыраарына чайгаар бүткен. Ынчангаш шаг-шаандан бээр Баян-Талага чурттап чораан ээлери бай-шыдалдыг, байлак черниң ат-алдарлыг чурттакчылары бооп, чарга кирип чорааны таварылга эвес.

Амгы чаа үеде Баян-Таланың девискээринде чурттап турар янзы-бүрү ажыл-агыйлыг баян-талажыларның ажыл-амыдыралынаг доктаап көрей. Ниити буураашкынының хоозуралы Баян-Таланың балдырынга база дээр эрткен деп болур. Колхоз-совхозка хамаарылгалыг бүгү-ле ажыл-иш когун үзе сандарап үптеттинген. Чоокка чедир артып калган каш мал ам та бар, та чок. Чурттакчы чон колдуу-ла хууда малын малдап, ажылдаар ажыл-агый бар эвес, оозу-биле хүнүнде амыдырап-чурттап олурулар. Кедээр черлерде кыштаглар шагда-ла үптеттинген. Чүгле өдек соргаалары арткылаан.

Мал тударынаг эң-не эптиг чер Ак-Шат девискээри шуут ээн, ында чаңгыс-даа кыштаггаан малчыннар чок. Электри күжү чогу-биле мал суггарар кудук кагдынган турган. Эрткен чылдан бээр каш оолдар демнешкеш, ону катап ажылдадып, кыштаг кылып эгелээни өөрүнчүдүр. Кадыр-Орук, Өзен-Орук, Сыын-Чүрээ, Куу-Даг арты девискээрлер шуут ээн кагдынган. Дүвүрөң девискээринде каш хуу малдыг өрегелер ажы-төлдери-биле демнежи, кыштагларда малын малдап, амыдырап-чурттап олурулар. Суур девискээринде орта одар бар эвес, каш малын

чамдыызы ада-иелери-биле хууда малын карактажып амыдыраар аргалыг. Шуут ажыл чок аныяктар эвээш эвес. Ажыл чогунаг сылдап алгаш, кудумчуларда аай-дедир ийи-үш бооп алган, арагалап кылаштажып турарын бо кижичок көргөш, ырмазысынар. Кырганның каш пенсия апкан үезинде, чарга кирген «пенсия праздниги» каш хонук уламчылааш туруп бээр, бир-ле доктаамал чаңчыл апарган. Оларны сургап, ажыл организастаар кандыг-даа кижичок. Чагырга чери шуут шожугуп калган чүве ийикпе, бичии-даа хамаарылга чок ышкаш сагындырар. Ажы-төлү-биле хууда мал өстүрүп, республиканың «муңчулар» санынче кирип турар Бадый Куулар, Тараа Куулар олардан аңгыда, Чижит-Доржу Ондар дээр, оон-даа өскелерни адап болур. Бир эвес суурда мал тудуп турар өрегелерни чагырга чери камгалалын холга ап, кедээрлерид болза, хостуг черлер болгаш кыштаглар хөй. Чагырга чери суггат чок черлерде мал тудуп турар малчыннарга суг сөөртүп чедирер бир машинаны канчап организастап, хөйүнү чыгган акшаш-төгери-биле садып ап болбас деп. Чүгле чагырга чери чогаадыкчы, чон-биле бир демниг, кызымак, чончу, харылап турар бай Баян-Талазының ат-алдары дээр, кижизиг мөзү-бүдүштүг ажылдаар болза, ажыл чок деп чүве турбас, ажыл дээрге көдээде-дир. Ниити чоннуң күжүн шын организастап, ажылче чогаадыкчы езу-биле ажылдаарын шаг-үе хүнү-биле негеп келген. Чазак чери көдээ амыдыралды экижидер дээр, бүгү-ле аргаларны угландырып, кандыг-кандыг дуза кадарын, херек болза, чээлилерни-даа берип турар-дыр. Ылаңгыя аныяктарга, Аныяктар чылында эгиттинмес чээлилерни берип турарын бо кижичок дыңнааш, магадаар чүве-дир.

Бай Баян-Талам мээр үемде Тывага алдар-ады динмиреп, ат-алдарлыг кижилерниң чежезин ол дээр! Социалистиг чарыштың тилекчизи мал ажылдыг, Маадыр аттыг Лопсанчап Чываажыкович

гаар бүткен кара хөрсүн, ону чемишчидип турган-даа херээ чок. Чемишчидилге бут адаанда сүстүнүп чыдар.

Огород тарыыр часкы үеде, партия турда, азыралга амдажаан чон огород суггарарда, суг бадырып бээрин суму чагыргазының холун манап олурда, үе эртип, алды ай чеде бээр. Оон арай деп суг кээр-ге, оочурлап, буу-хаа ниити огород шөлүн четче-даа суггарып албайн, шөлдүн кезик-чамдыызын суггараш, бир-ийи шоодай картошка олуртуй тыртып алырлар. Үрези-ни чок улус, шөлдери куруг чайлаар. Ногааларны тарыыр улус тарыыр, колдуу тарывас-даа.

Чагырга черинден кым-даа ногаа өстүрер талазы-биле организастыг ажыл чорутпайн турар. Суурну кварталдарга үзүп-даа каан болза, квартал даргалары боттарының думчуун борастаар дээрден башка, огулуг ажыл кылган даргадаа чок. Бо үеде боду-ла кыспас болза, кымга кым-даа дузалавас.

Суурнуң чону боттарының шөлдери шын ажылгаар болза, бүдүн чылда чиир үүжезин өстүрүп ап болур. Бажыңнарын көжүрүп апарган ээн черлерниң харааданчыын! Ону кым-даа ажылгаарын турар. Мээр суму чагырыкчызынаг сүмем, часкы үеде буга суу бадырып бээрин шуут соксадыр болза эки. Электри күжү, кудуктар бар-дыр. Насостар салгаш, оон-биле огород шөлүн суггараш, огородтан үезинде шыдаар шаа-биле өстүрүп, боттары боттарын четчир болгаш чедер кылдыр дүжүттөн өстүрүп ажылдап амыдырашыннар. Кым-даа оларга шаптыктавайн турар-дыр. Кызылдың, хемниң ол-бо талаларында дачаларда муң-муң өрегелер насостар-биле черин суггарып, бүдүн чылда ажылгаар ногаа, картошказын өстүрүп ап турар болгай.

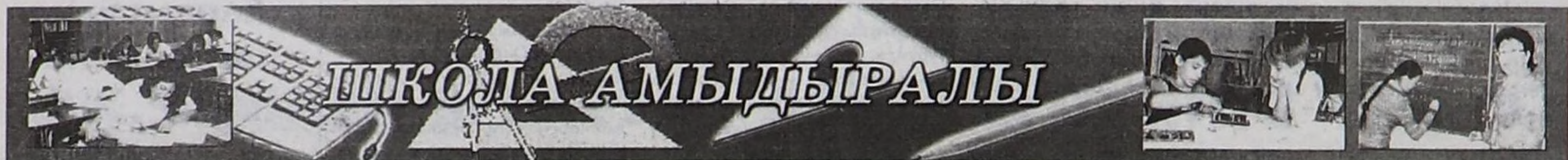
Суггат хереглээр болза, Кызыл-Хадын девискээринде буга суу боду бадып чыдар ээн черлер эмжеж. Ында каш-ла кижичок тараа өстүрүп, эки дүжүттү чылдың-на өстүрүп ап турар, оон-даа болза үлегер-чижектен ап, амыдыралга

кандыг ажылдарда хаара туттунуп, канчаар ажылдап турары кандыг-даа агитас-массалыг ажылдар чепсээ чырытпайн турар.

Суггатыг черлерде тараа өстүргеннерниң кайы хире дүжүт ажаап алганы кымга-даа билдинмес. Ниити кыштаггаашкында белеткел ажылдары, кайы хире сизген белеткеп алганын оода «дөңгүр-оолдап-даа» болза чагырга черлери солуннарга чырыдып, чонга таныштырза. Чоннуң суурда социал амыдыралының дугайында кандыг-даа тодаргай медээлер чок. Культура талазы-биле кандыг ажылдар чон ортузунда чоруп турары билдинмес. Ол хамаанчок эрткен 2008 чылда Баян-Тала сумузуңуң 80 чылдаан оюнга кандыг-даа белеткел ажылы, организастыг ажылдар чоруттунмаан. Харын-даа Дамба-Доржу Ырышович Монгуштуң, школа коллективиниң активи-биле хоочуннар демдеглеп эрттиргени чонга өөредиг, төөгү талазы-биле уттундурбас сактыышкыннары чер-черлерде чурттап чоруур хоочун Баян-Тала чурттуг ада-өгбелерниң салгалдарының чугаазын чон кончуг өөрүшкү-биле сонуургааннар. Бо ажыл ам-даа уламчылаар ужурлуг. Мындыг хевирлиг ужуражылгалар Баян-Тала чагырга чериниң организастап эрттирер ужурлуг ажылдары турбуже, чагырга даргазы кол кичээнге салбайн, дашты-биле эрттирип каанын чон улуг хомудал-биле чугаалажып арткан болгай. Эртем-билигниң кызаазы, чон-биле ажылдап билбизиниң бир херечизи бо-ла-дыр. Мээр бо материалым чырыкче үнүп кээрге, Баян-Талам чурттакчылары кандыг-бир түңнелден үндүрери күзениң. Моон соңгаар удуртукчу чагырыкчылар шилип алырда, улуг өөредиг болзун дээр, чонумга таныштырып олурум бо. Келир чылын хамык соңгулдалар болур болгай, орта амдан эгелеп белеткел ажылдарын чорударын күзеп каайн, чонум. Угаан-сарыылдыг бооп көрүңер!

Сарыг-оол САНЧЫ.

Кызыл-Баян-Тала-Кызыл.

ШАҢНАЛГА ТӨЛЕПТИГ БОЛГАННАР

Чоокта чаа Башкы хүнүнүн байырлалында хөй башкылар улуг шаңналдарны алган. Оларның аразында ыраккы Кара-Хөл ортумак школазының директору А.Д.Иргит, башкылар Э.Ч.Иргит болгаш Н.Ш.

Монгуш «Россия Федерациязының хүндүлүг ажилдакчызы» бедик атты алган.

ЧУРУКТА: шаңнаткан башкылар. Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

ЧОГААЛЧЫ БАШКЫ

Эрес-оол Садыганович Монгуш Кызылдың башкы институтунун дыл факультетин 1972 чылда дооскаш, Солчур ортумак школазынга башкылап, эргелекчилеп, директорлап ажилдаан. А 1991 чылдан эгелеп бо хүннерге чедир Хандагайты школазында бирги категорияның тыва дыл, чогаал башкызы. Хөй чыл стажтыг башкы, күш-ажылдың хоочуну Хандагайты ортумак школазында Алдан-маадыр чурт-шинчилел музейинин салбырын үндөзүп тургускан.

2006 чылда «Улусчу чаңчыларга даянып алгаш, экологтуг кижизидилгени чорудары» республика чергелиг эртем-практиктиг конференцияга киришкеш, башкылар ажилынга чогаалдыкчы ажилы дээш ТР-ниң Өөредилге яамызының тускай шаңналын алган.

Э.С.Монгуш — «Улус өөредилгезинин тергилгенин» хөрек демдээнин эдилекчизи. Күш-ажылчы чедишкенин дээш база Өвүр кожуунун тургустунганының 65 чыл оюн таварыштыр «Тыва Республиканың өөредилгезинин алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты

2006 чылда аңаа тывыскаан.

Э.С.Монгуш «Фашисттер Германияны чылча шапканының 20 чылоо», Тирилгениң 40 чыл оюн таварыштыр республиканың «Бүгү-эвилел көрүлдезинин лауреады» медальдарын, хөй-хөй хүндүлел бижиктерин, дипломнарның эдилекчизи.

Башкылаашкын ажилы-биле чергелештир чогаал ажилын кылып чоруур. Ол — Тываның Чогаалчылар эвилелинин кежигүнү. «Улуг-Хем» альманагынга «Сайзана», «Чакпалыг чавана» деп баштайгы кыска чечен чогаалдары парлаттынгылаан.

Проза чогаалдарында аңгыда, шүлүктери база республика солуннарының арыннарынга болгаш «Улуг-Хем» сеткүүлге доктаамал парлаттынып келген. 2000 чылда «Көдүрер-даш тоожузу», 2006 чылда «Хуу салым» деп тоожулар болгаш чечен чогаалар номнарын чырыкче үндүргөн.

7 уйнуктарның ынак кырган авачазы башкы өг-бүлө, өскелерге езулуг үлегер-чижек.

Сергей ХЕРТЕК.

АЖЫЛЫВЫС ХАРЫЫСАЛГАЛЫГ

Ниити билиг школазының негелдерин ууп шыдавас, угаан-сайзырал талазы-биле кады кошкак, билигни оожум шингээдип алыр уругларны эмчи-педагогиктиг тускай комиссия тодараткаш, коррекциялыг школаларже өөренир документиленни белеткээр. Ынчангаш олар чиигелделиг программа-биле өөренир.

1975 чыл. Базарга-ла көк, эдерге-ле хек, көктүг-шыктыг, арыг агаарлыг Хөндөргей суурга кады кошкак уругларның школазы аяктыг болган.

Коррекциялыг 8-ки хевирнин школазының тускай арга-методтары-биле ажилдаары берге. Ону кижизидилгенин тускай ханы билин, уругларның онзагай байдалдарын (спецификазын), иштиги сагыш-сеткилин (психологиязын) билири болгаш оларга чымчак, эриг баарлыг болурунда хамааржыр.

Школаның эгелекчилеринге баштайгы директор Ш.Т.Куулар, өөредилге эргелекчизи К.Б.Тулуш хамааржыр. Кызыл-оол Базырович ам-даа чугаазы чегей уругларның дылын эдип, логопед башкы болуп, аныктарга дагдыныкчылап ажилдавышаан. Амгы үеде коллективте башкылар, кижизидилгичи башкылар, дүнеки нянялар, одакчылар база поварлар уругларга бараан болуп ажилдап турар.

35 чылдың дургузунда школа-ның удуртулгазынга аңгы-аңгы директорлар ажилдаан. 2000 чылдан эгелеп бо хүннерге чедир Н.Б.Күжүгет кадыгы кошкак уругларның эртем-билин, бурунгаар салымчулу дээш кызымак ажилдап, бергелерге торулбайн, бодунун тывызык, тывынгыр, эш-өөрүрек, шиипирлиг чоруу-биле школаны удуртуп чоруур. Өөредилге эргелекчизи К.А.Сат школада дагдыныкчы, дузалакчы, сүмелекчи бооп ажилдаандан бээр элээн болу берген. Школа бо ийи удуртукчу башкының удуртулгазы-биле коррекциялыг школалар аразында болуп турар мөөрейлерге, конфе-

ренцияларга, семинарларга киржип, шаңнал-макталды ап турар. 2008-2009 өөредилге чылында биология, география башкызы К.К.Ондар 8-9 класстың өөреникчилери-биле Черби школазынга мөөрейге киришкеш, 2-ги черни алган. Башкылар бодунун холунга хүлээп алганы чаштарны чогуур негелдеге дүштүр өөредип-кижизидип алыр дээш боттарының күжүн, билин харамнанмайн, бар-ла аргаларны ажылгап, оларның ада-иези-биле чугула харылзааны тудуп турар. Олар боттарының арга-дуржулгазын тарадып, янзы-бүрү кичээлдерин эрттирип, чидиг айтырылгарга хамаарыштыр канчаар ажилдаарын методсеминарларга, «тегерик столдарга» дуржулга солчуп, сайгарылганы кылып турар. Ада-ие хуралын Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик кожууннарда кончуг солун шынарлыг чоруткан. Уругларның кылган ажилдарының делгелгезин, концертин, «Алдын балык» деп тоолун көргүзүп, эки өөредилгелиг, кижизидилгичи башкы М.О.Сат база шко-ланың удуртулгазы организастап эрттирген. Ол болза Россияның спортчу алдарын камгалап чоруур шилиндек команданың кежигүнү, Тываның делегей чергелиг спорт мастери Лориса Ооржак-биле ужуражылга. Бөдүүн, биче сеткилдиг, алдарлыг мөге кыс бистиң чалалгавыстан ойталавайн, бир-ле дугаарында, бистиң өөреникчилеривисти хүндүлөп чедип келген. Бодунун спортчу амыдыралының дугайында чугаалап, дискиде тырттырган хү-

рештерин көргүзүп, бичии чораанын сонуургадып чугаалаарга, уруглар улуг сонуургал-биле дыннаан. Ужуражылганың сөөлүндө школаның башкылары, өөреникчилери, кижизидилгичи башкылары аалчызы-биле тураскаалга чурукка тырттырып алган.

«Кидистиң экизи салыжында, кижинин экизи мөзүзүндө» деп кыйгырыгга даянып, уругларның кижизидилгезин чорудуп турар бис. Школада талантылыг уруглар хөй. 9-ку класстың өөреникчизи Ай-Хаан Монгуш школага болуп эрткен «Тажы-2009» деп мөөрейге тиилээш, кожуунга болган ниити билиг школаларының өөреникчилеринин аразындан талантылы-биле шылга-рааш, 2-ги черге төлөптиг болганы школаның адынга улуг чедишкени. 8-ки класстың өөреникчизи Аялга Чапчы «Даңгына-2009» деп кожуун мөөрейинге «Көрүкчүлөргө үнелели» деп номинацияга төлөптиг болган.

Директорнун кижизидилге талазы-биле оралакчызы С.Х.Монгуш, танцы башкызы А.С.Монгуш база өске башкыларын өөреникчилер-биле организастааны «Аваларга алдар, мактал!» деп темалыг концертин суурнун Культура бажынынга көргүскен. Оон орулгазы-биле концерт хевин немей даарааш, кожуунун суурларын кезип, солун оюн-тоглааны көргүскени уругларны улам чалгынналдырган. Культура бажынынга болуп турар хемчеглерге киржип турар «Эң-не идепкейлиг организация» дээш 2008 чылды түңнөп тура, суму чагырга даргазы А.К.Тулуш онзалал шаңнаан.

Школавыста чаа тудуглар неме-жип турар. 2 чыл бурунгаар чырык, чылыг интернат туттунган. Ам бо чылын уруглар чаа столоваялыг болган.

Ажылывыс харыысалгалыг, берге! Ынчалза-даа сорулгавыс — уругларны амыдыралга, ажил-ишке белеткээр.

Изоляда АРТСЕДИ,
директорнун кижизидилге
талазы-биле оралакчызы.
Чөөн-Хемчик кожуун.

Баян-Кол ортумак школазын дооскандан бээр 48 чыл чедип тур бис. Онгу классты чаңгысклассчы өөрүм-биле 1961 чылда доостувус.

Школа соонда чамдыктары дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринче кирип өөренилгезин, өскелери улус ажил-агый адырларынга ажилдавышаан, бот-өөредилге-биле доозуп алган.

Оон бээр элээн үе эрткен, назыхар база улгадып бар чыдар. Ам колдуунда кырган-ачалар, кырган-авалар апарган бис. Эрткен оруктар кижиниң ол үелери, сактыышкыны-биле сырый холбаалыг артып каар. Ол чылдар бистерге солун, эртем-билигке делгем орукту аяктып берген.

Бирги класстың эге чадазын артап, бижыг билигнин аттестадын холга алганывыс дээрге, он чыл иштинде чүткүлдүг, кызымак өөредилгевис ачызы-дыр. Бирги класска бисти Байкара Даржаевич Анай-оол башкы алгаш, 3 класска чедир өөреткен.

Суурувус интернационалчы турган. Ынчангаш ийикпе школага Саян артындан институт дооскан орус башкылар хөйү-биле кээп

ажылдап турган. 7 класска удуртукчу башкывыс А.И.Крыцина (орус дыл, литература) турган. Өске эртемнеривис башкылары А.Г.Коваленко, Т.И.Фишер, ийис угбашкылар Инна, Инесса Хохваловар, П.С.Сат, В.С.Шурук дээш, оон-даа өскелер бисти быжыг билигке өөреткен.

Бистиң класзывыс школага эки класстарның санынга кирип, орус, тыва, хакас, көрей националыг оолдар, уруглар-биле найыралдыг өөренип чордувус. Ынчан бистиң үениң өөреникчилери орус дылды эки билир, чүге дизе бичиивистен тура-ла, орус чон аразынга ойнап өзүп, оларның культуразын өөренип алган бис. Ынчангаш бистерге дээди өөредилге черлеринче өөрениринче улуг идиг болган.

Чаңгысклассчыларывыс аразындан чонунга төлөптиг, ажил-ингине, шилип алган мергежилинге шынчы болуп, шаңнал-макталдыг ажилдап чоруур школачы эштеримни демдеглекседим. Кызылдың

№ 1 эмнелгезинде кожуун эмчизи, Кызыл кожуунун Кур-Чер участок эмнелгезинге 30 чыл доктаамал ажилдаан, «Тыва АССР-ниң алдарлыг эмчизи» Т.С.Күжүгет, башкылар, Улус өөредилгезинин база күш-ажылдың хоочуннары: Д.Д.Даргын-оол, Э.К.Мендот, РФ-тиң өөредилгезинин тергилгени В.Б.Монгуш, гинеколог эмчи, кадык камгалалының хоочуну М.И.Амгыртаа болгаш оон-даа хөй кижини адап болур.

Ол үеде аныяк-өскенин күш-ажыл кижизидилгезинче хаара тудуп, бо ажилче улуг кичээнгейни салып турган. Баян-Кол школазы ынчан янзы-бүрү ногаа, картофель тарыыр участоктарлыг, ногаа, өзүмнерин олуртур теплицалыг турган. Аңаа 7-10 класстарга чедир өөреникчилер дузалажыр. Хаван, коданнар база азырап турган. Чазын, чайын Н.Е.Сидоренко, Е.С.Развалова биология башкыларының удуртулгазы-биле ногаа өзүмнерин олуртур, оларны ажаап

карактаар, суггарар. Теплицада помидор, капуста өзүмнери чогуур ужуруг температурага турар кылдыр хайгаараар.

Чайгы дыштанылга үезинде база 7-9 класс өөреникчилери совхоз огородунга ногаа ажаар, ада-иезинге дузалажыр. Бөлүк өөреникчилерге чалдар хуваап каар, а күзүн дүжүдүн совхозка дужаар. Класзывыс чамдык уруглары эки дүжүт алганы дээш совхозтун удуртулгазындан шаңнал-макталды-даа ап турду. Ол ышкаш совхозтун арбуз, картошка ажаарына, сиден кезилдезинге база дузалажыр турган. Ол үениң улуг-бичии аныяк-өскени күш-ажылга ынак, бичизинден тура-ла, ада-иезинин дузалакчылары болуп өзер.

Бо материалымга чүгле бодунун класым дугайында кызыгаарланмайн, Баян-Кол ортумак школазын аңгы-аңгы чылдарда дооскаш, республиканың янзы-бүрү адырларында ажилдап чораан, ажилдап

чоруур тускай мергежилдиг специалистерни база адаксадым. Күш-ажылдың хоочуну, инженер, ТР-ниң «Сельхозтехника» күрүне хандырылга черлерин удуртуп турган Д.Б.Шожап, ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы, саң-хөө сайыдынга ажилдаан, хоочун экономист М.К.Нурсат, Хову-Аксы эмнелгезинин эмчизи Б.М.Кыргыс, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы, композитор, эртемден З.К.Кыргыс дээш, уламчылап болур.

Чылдар эртер. Школачы аныяк үевис солун сактыышкынар болуп, бистерин сагыш-сеткиливиске артып каар. Ол бистерниң истеривис, эртем-билигке базымывыс, амыдыралче оруувус. Оон эгелээш төрөөн чуртувуска, кожуунууска, сумууска төлөптиг кижилер бооп, ажилдап-чурттап чоруур бис.

Тамара ОНДАР,
«ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы», күш-ажылдың хоочуну.
Каа-Хем суур.

АМЫДЫРАЛЧЕ ОРУУВУС

«РОССИЯНЫҢ РЕГИОННАРЫНЫҢ ПОЛИТИКАЗЫНДА ТӨРӨЛ БӨЛҮК. ТЫВАНЫҢ ЧАГЫРЫКЧЫЛАРЫ»

Санкт-Петербург хоорайда гуманитарлыг эртем-шинчилел литературазын парлап үндүрүп турар «Алетейя» деп ном үндүрер чери тыва эртемден, философ, Чимиза Ламажааның бо номун көрдүнгөн үезинден эрте 2009 чылдың ноябрь айда парлап үндүргөн болгаш ооң-биле холбашкан бүгү чарыгдалдарны бодунга алган.

Россияда ховар дээн шинчилелдер санынче кирип турар бо номче эртем-политиктиг сонургал улуг деп ол ном үндүрер чер санап турар. Бо шинчилелдерни автор Россияның гуманитарлыг эртемнер фондузунун доктааткан грантызының деткимчези-биле күүсеткен. Авторнун бо ийи дугаар улуг шинчилел ному болган. 2008 чылда авторнун онза ужуру-уткалыг «Тыва эрткен болгаш келир үелер аразында» деп аттыг кол ному Москвага чырыкче үнгөн. Ол баштайгы номнун бир кезээнде кирген «кланнар» дугайында эгелээн шинчилелдерин бо ийиги номда ол шинчилелдерни ханызы-биле, Тываның чижээнге сайгарып көргөни солун, ховар шинчилелдерниң бирээзи болуп турар. XX чүс чылда Тываның эрге-чагыргазының удуртукчуларының (Буян-Бадырдыан Ш.Ооржакка чедир) дөгөрезиниң – өг-бүлөзиден эгелээш, эрге-дужаалче көдүрүлгөн чада-оруун болгаш оларның ажил-ижин деңнеп, анализтээн ыңдыг шинчилел

колдуу бир дугаар чырыкче үнгени бо болган. Номнун бирги кезээнде автор бо үеде непертээн «кланнар» деп сөстүн үнгөн дазылындан, амгы үеде чедир ханы анализин кылган. Ында, бо сөс баштайгы уткасында XVIII чүс чылда Шотландияга ызыгуур дамчаан төрөл аймакты илереткен сөс деп санап турар. Амгы үеде клан бөлүгленишкенинн бүгү чурттарда непертээнин, оларның экономика, политика адырларында болгаш эрге-чагырга органдарында сиңип киргенин, харындаа, ажыы-биле чоргаарланыр хевир барын автор чигинчиг байдал деп санап турар.

Тываның эрге-чагыргазына ол байдал чүгле ооң баштайгы Президентизиниң үезинде, 90-чылдарда калбаа-биле непертээнин автор илередип бижээн.

Автор Тываның чагырыкчыларының дугайында материалдарын оларның өг-бүлөлериңден эгелээни солун болган, колдуунда оларның архивтерде шыгжаттыг долчу намдарындан азы оларның дуга-

йында парлаттыг ном-сеткүүлдерден, төрөл-дөргүлүнүн сактыышкындан чыып шинчилээн болуп турар. Ш.Д. Ооржактын дугайында шинчилелдерде, ооң үезинде чурттап-ажылдап чораан чоннун сактыышкындан, солун-сеткүүлдерде болгаш Ш.Д. Ооржактын бодунун номунда бижээн сактыышкындан дээш, өске-даа Россияның солун-сеткүүлдеринге үнүп турган чүүлдерни, парлаттыг документилерни автор ханы шинчилээн болуп турар. Ол документилерниң аразында Ш.Д. Ооржактын өөнүн ишти – Сара Монгушевнанын, авторнун баштайгы номунда бижиттинген чүүлдер-биле танышкаш, авторже бижээн чагаазы база бар болуп турары солун. Автор ол талазы-биле мынчаар медеглен бижээн: «Сара Монгушевна-биле мээң ол үеде болушкуннарже болгаш эрге-чагыргада төрөл бөлүк дугайында көрүжүвүс дүүшпес, өске-даа болза, ооң менче бижээн чагаазында мээң чамдык частырыгларымны айтып бергенинге өөрүп четтиргенимни илергейлевишаан, сөөлгү номда эдилгелерни кииреримге дуза болган».

Ш.Д.Ооржактын чагыргазының үезинде чырыткан кандыг-даа шүгүмчүлүг материалдар турган болза, ол Тываның эң-не дүшкүүлүг, үндөзүн өскерилгелеринин

үезинде удуртулгага турган, бергелерни көрүп эрткен удуртукчу болгаш ооң үезин-даа, ажил-удуртулгазын-даа шинчилээри келир үениң эртеминге онаажыр деп автор санап турар.

Автор номунда кланнарның, коррупцияның тыптыр дазылдарын ханы шинчилевишаан, ол байдал чурт иштинге экономиктиг, политиктиг харылзааларының деңнел чогуңдан тыптып үнүп кээр, үениң онзагай, багай непертели болгаш ооң-биле демиселдин чедишкенин чурттуң политиктиг туружунун быжыындан, экономиказының иштики сайзыралындан дорт хамааржыр деп саналы ханы уткалыг болуп турар.

Авторнун ному орус дылда бижиттинген. Бирги-даа ному, бо ийиги-даа ному Тывада үнмейн турары кончуг хомуданчыг. Тыва номчукчуларга кончуг херектиг бо номнарны орус-даа, тыва-даа дылдарга танышпазы элдептиг. Тываның ном үндүрер чери мындыг чугула херектиг ханы шинчилелдиг номнарны парлап турары эвээш.

Үстүнде айтылган номну Санкт-Петербург, Москва хоорайларның ном садар төп магазинеринден садып ал болуп болгаш чурттуң кол библиотекаларындан таныжып болуп. Тываның Культура болгаш информация политиказының яамызы авторнун баштайгы

Ч. К. Ламажаа

Клановость в политике регионов России

Тувинские правители

номун катап парладыры-биле келир чылдың планынче киирген болуп турар. Ол бүдөр болза келир чылын Тываның номчукчулары ол фундаменталдыг шинчилел ному-биле таныжар аргалыг болуп. Амдыызында Санкт-Петербургтун «Алетейя» деп ном үндүрер черинден ийиги номну чагыдып ал болуп. Олар-биле харылзажыр телефону: (812) 560-89-47. Электроннуг адреси: office@aletheia.spb.ru.

Бо ном дугайында чүүлү электроннуг эртем-информация журналында парлаан. Ооң ады: «Новые исследования Тувы», интернет адреси: www.tuva.asia

А. МУМБАЛДАЙ.

Уттундурбас окур-хевирлер

«ТӨРЭЭН ЧЕРИМ, ТӨРӨЛ ЧОНУМ ЭРГИЗИМЗЕ...»

«Дуңмаларым көвей-көвей...» деп тыва кижилер эр-даа, кыс-даа хиндиктиг дуңмаларын мактап, хүндүлөп, чоргаарал-биле оюнтоглаа, куда-дой болган черлерге ырлажып, хөглежип чорааннар. Кым-даа кижии ооң соондан чырык көрүп төртүтүнгөн дуңмаларына чоргаарланмайн канчаар. Мээң чаңгыс иеден төрээн кыс дуңмаларым хөй кижии мен. Мен оларга кезээде идегеп, чоргаарланып, мөгөйип, хүндүлөп чоруур мен. База бир кыс дуңмам чораан. Ооң-биле бичии чажывыстан тура кады ойнап-хөглеп өскөн бис. Аът-хөлүвүс кылдыр — чаш хаак чавыдактап алгаш, оолдар аразында чаржып, халдып чоргулаар бис. Сөөлүндө ол дуңмам ада-иезиниң аайы-биле Чадаанаже көже берген. Ол болза бистиң ававыстың угбазының уруу Монгуш Клековадыр. Төртүтүнгөн чери Чаа-Хөл кожуунун Ак-Туруг сумунун Суг-Бажы деп тайга эдээ бойдус чаян чурумалдыг чайлаг-ла болгай. Чай боорга-ла авам, даай-авам сугларның чайлаар чайлаа — Суг-Бажы, Кара-Суг девискээри.

Эрткен чүс чылдың 40 чылдарның төңчүзүндө Кара-Сугнун даг рудазының шинчилел ажилдары чоруп турар үеде, сонгаартан хөй орус чон аңаа көжүп кээп, орус, тыва школаларны тудуп, чоннун ажы-төлүн өөредип, ол үеде чажыт турган даг рудазының чер ишинде казымал ажилдарына тыва ажил-чыннарны база хүлээп ап, кончуг эптиг-найыралдыг ажилдап чордулар. Олар чүгле ажил-биле кызыгаарлаттынмаан болдур ийин. Дыштаныр хүннерде Кожай унунда

бут бөмбүү, хол бөмбүү ойнаар делгем шөлдүг. Аңаа үргүлчү маргылдаалар эрттирип, тиелекчи командаларга шаңнал тыпсып турганын көргөш, аажок-ла сонургап көөр турдуvus.

Школага өөрөнмейн турганы-высты бодаарга, аргажок бичии турганывыс ол боор. Аалывыс чоогунга чурттап турган орус хамаатыларның Ваня дээр харназыны бистен мүн-не чүгээр улгады берген сарыг баштыг оглу-биле бо-ла кады ойнаар турган бис. Бистиң-биле кады хөй бажы дозуп, кадаржып-даа чоруур чүве. Ол огородунда хөзүн иштинден шөйбек кызыл чүве уштуп эккелгеш, сугга чуггаш, кагжырадыр дайнап чиир, биске сонургадап, бээр турду. Ооң-биле арга иштинде хадыңнар аразындан мөөгүлөр чыып ап турувуста, ыяштап чораан кожавыс бир ирей: «Бо оол биле дуу ол уруг саспагар сарыг баштыг хамааты оол эдиртип алган (ол үеде орус дивес, хамааты дээр турган), аргадан эндерик аскыр-чаваа чыып ап чорлар. Мындаа көөрүмгө, шөйбек-ле кызыл чүве тудуп алган, кагжырадыр дайнап чип турганын база көрдүм, ам ол аскыр-чавааны чизе чыгам боларың» — деп шугулдап, хыйланып орап чүве. Дуңмам-биле честек-кат чыып алгаш, хлебке орнап аар турган бис. Ынчангы хлебтин хемчээли амгы хлебтерден ийи катап улуг турган болдур ийин.

Бир катап честек-кат чыып алгаш, кел чыдырывыста, ийи орус оол бажывыс дозуп турда, «та кадывысты былаап алыры ол, та эттээри ол» — дээш-ле, ыңай болду-

vus. «Куда, куда» — деп-ле алгырып чыдып калдылар. Аалга келгеш: «Бисти ийи орус оол куда, куда дээр, бо орустарда кудаларывыс бар бе?» — деп-даа айтыргылаар бис.

Ол кыс дуңмам Чаа-Хөлдүн ортумак школазын дооскаш, өг-бүлөзиниң аайы-биле бүгү назынында Чадаананың промкомбинатында ажилдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнүп, уругларының уругларын азыражып чорду. Ол хөй уругларны кижизидип өстүргеш, амыдыралдың делгем оруунче шуудадып каан база уйуктарының хүндүлүг кырган-иези-ле болгай.

Монгуш Клекованы эрткен чылын сөөлгү катап Кызылга улуг кыс дуңмамны сөөлгү орукче үдеп, ажаажып келгенде көргөним ол. Дуңмавыстың мөчү-сөөгүнүн чанынга хондур олуруп, эрткен-барган үевисти сактып, хөөрежип ора, оюн-баштак аайы-биле бир мындыг айтырыг салган мен: «Ам бо назынывыс артының кырынга кызыл хүннүн алдынналчак херелдери дүшкелекте, бичии чажывыста шаап мунуп чораан аъттарывыс чанывыска чүглүг куш дег ужугуп келгеш, кийстей каапкаш, тура дүшсе, канчаар бис, дуңмам» — дидим.

— Та, акым. Мен ону харыылап шыдавам мен. Берге, нарын айтырыг-дыр — дээш, кезек боданып ора, — а сен болза чүү деп харыылаар сен — деп, удур айтырды.

— А бис оларны та чавыдактап, та эзерлиг кырынга кушулаштыр ора каапкаш, талыгыр оранче мөңгези-биле аян-чорук кылып чоруй баар бис, дуңмам — деп баштактанып харыылаан-ла болгай мен.

— Сөөлгү үеде өскөн-төрээн черим сактыр апардым. Бо кел чыда улуг орук чоогунда чайлаавысче сонга өттүр көрүп, Ак-Хая баарында бичии шаамда шаажаң аяк бузундуларындан кылган сайзанаамны 55 харлыымда барып көргөнимни, кидис салыр, сизген кезер делгем шөлдү-даа, чайлаг дужунда каттаар тайга-сынын-даа көрүп эртим. Ам маңаа ужуражып, таваржып келгенивис кончуг эки бооптур. Үргүлчү бодап, күзеп чоруур сагыжым бар кижии мен. Сеңээ дамчыдар дээш, черле чадажып чораан кижии мен — дээш кезек боданып ора, уламчылады. — Келир чылын күзүн мал-маган семирер бергенде, август ай эгезинде, Суг-Бажы чайлаавыска ажы-төлдери-висти эдиртип алгаш, оларны таныштырып, паш-савадан ап алгаш, изиг ханнап, хөөрежип көрээлиңер. Кижиниң хинин кескен, өскөн-төрээн чери эргим. Черле ынчаш Ак-Туруг ол ынчаар чоок кижилеримни, кады өөрөнип, эдержип чораан эш-өөрүмнү, олар-биле ужуражып, хөөрежиксээрим аажок ийин — диди.

Ужуражып, хөөрежип кылдыр дугуржуп алганывыс хуусаавыска чедир чүгле ийи ай четпээнде, ол дуңмам чырык өртемчейден чоруй барды. Кижии бойдустан төлү болганда, хинин кескен бир дугаар алгы-кышкы, ыы-сызын чаңгылан-дыр алгырып үнгөн, ада-иезинин, өөнүн иштин херелдендир чырыдыпкан өскөн-төрээн чери эргим деп чүве мындыг күштүг салдарлыг боор-дур. «Төрээн черим, төрөл чонум эргизимзе...» дээн күзелинге дуңмам четпейн, бурганнааны ол.

Маадыр-оол АРТАА.

Аныяктар чүге ажил тыппайн баарыл?

Чээним уруг беш чыл өөрөнгөш, дээди эртемни чедип, дипломну алган. Кызыл хоорайда бажының болгаш, дооскан мергежилинин аайы-биле хоорайга ажил дилээш, чадашкан. Бир улуг организацияга баарывыска: «Мырыңай чаа дооскан кижии-дир. Биске арга-дуржулгалыг, стажтыг кижии херек дээш, хамык документилерни стол-жунче чылдыр идипкеш, телефонун тутташтыр туткаш, төңчү чок чугаазын чугаалааш олурупкан. Оода аштакчылап ажилдап тургаш, кыстынып кире бээр аргазы чүү ирги дээн сеткил-биле манап турувуста, бисче көрүнгөш, салаалары-биле эжикке үндүр имнеди. Ол-ла ынчап чорааш база бир организацияга келдивис. Документилеристи сунарывыска, безин чадаарда, чүнү доосканын сонургап көрбес-даа, айтырбас-даа: «Бис аныяк кыс хиндиктиг уруглар албас бис. Чыл чедер-четпес, доран декреттеп алгаш, орта таптыг ажилдавас боор-дур» — деп харыылаан.

Чээним бир чыл хире ажил чок чорааш, бодунун доосканы мергежилинин аайы-биле ажилдай берди. Бир барганывыс удурланган удуртукчунун каразынганы дег чээним декретче-даа үнмеди. Ук организациясында хүндүткелдиг специалист бооп, ол-бо кожууннарже сургакчылап-даа, ак сеткилдиг, үре-түннелдиг ажилдап чор.

Шак мындыг таварылгаларга таварышкан аныяк, чалыы кыстарывыс та же чүве. Сонгаар улуг хоорайларга эртем чедип алган ажы-төлдери-вистиң чамдыызы мындыг чылдагааннар-биле төрээн Тывазынче ээп келбейн, өске хоорайларда ажилдап-чурттап чоруунун ужуру-даа бо.

Маадыр-оол МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

Иелер хүнүн уткуштур

ЫРААЖЫЛАР АЯН ТУДАР

Россия Федерациязының Президентизинин 1998 чылдың январь 30-де үндүргени «Ие хүнүнүн дугайында» доктаалы-биле чылдың-на ноябрь айның сөөлгү улуг-хүнүнде Иелер хүнүн байырлап эрттирери чаңылчып орар. Россияда, ооң бүгү регионнарында бо байырлалды калбаа-биле демдегледип эрттирип турар.

Тыва Республикада Ие хүнү хүнү Март -8-тиң байырлалы дег, онза байырлал апарган. ТР-ниң Культура болгаш туризм, Күш-ажыл болгаш социал политика, Өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының яамылары катчып алгаш, эрткен чылын бо байырлалды бедик утка-шынарлыг эрттирген. Ам каш хонгаш бо онза байырлал келир.

Бо удаада ТР-ниң Культура болгаш туризм яамызы, С.Пюрбю аттыг Улусчу чогаадылга төвү «Аксым-кежи авайымны» деп

дыштанылга кезээин Ие хүнүнге тураскаадып, ноябрь 29-та эрттирер. Хоорайда ат-сураглыг иелерни, маадыр иелерни чалап, көрүкчүлөргө чоннуң ынак ыраажылары Н.Шойгу, А.Хомушку, Э.Докулак, Ю.Ондар, Б.Салчак болгаш уран чүүлдүн аныктары солун программалыг концертин бараалгадыр.

Тываның кожуун, сумуларының культура болгаш уран чүүл ажыл-дакчылары херэжженнер чөвүлдери-биле демнежи, Ие хүнүн

демдегледип эрттирер. Хоочуннары болгаш маадыр иелерни алгап-йөрээн байырлыг кезээлерни организастан эрттирер.

Бо байырлал чүгле маадыр иелерге эвес, а ава кижилер бүрүзүнүн болганда, аныктар аңаа идеп-кейли-биле кирип турар. Ылаңгыя сөөлгү чылдарда анык өг-бүлелер хөйү-биле немежи, өпелер удаа-дараа төрүттүнүп турар апарган бо үеде, анык иелер хүндүткелде. Ынчангаш Иелер хүнүнде улуг, анык иелер шупту байырлаар. А ол байырлалды каас-чараш, ханы утка-шынарлыг бол-дурары-биле бистин культура болгаш уран чүүлдүн ажылдакчылары ыяк белеткенип турар.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Хамаатыларның эргелери — камгаламда

ПРОКУРОРГА ХОМУДАЛ-БИЛЕ...

Бойдушту ажылгаарын хайгаараар талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республикада эргелелин удуртукчузунун ажылдакчызын ажылындан хостаан дугайында дужаалын Тыва Республиканың прокурору хоойлуга дүшпес дээш ону күш чок болдурган.

Бойдушту ажылгаарын хайгаараар талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республикада эргелелин ажылдап турган хамааты Е.Б. Дөмүр-оолдун республика прокурорунга хомудал билдиришкенин хыналдазының үезинде удуртукчунун күш-ажыл хоойлузун хажытканы илерээн. Ажылдан хостаарының дугайында дужаалда шын эвес, барымдаа чок чылдагааннары удуртукчу кириген, ол ышкаш Дөмүр-оолду аарып турган үезинде ажылындан хостаан. «Россия Федерациязының прокуратуразының дугайында» хоойлуда тодараткан айтышкыннары удуртукчу болдурган, прокуратураже республиканың хамаатыларының боттарының эргелерин камгалаарын дилээн билдиришкенин саны чылдан чылче көвүдөп турары — чоннуң прокуратура ажылдакчыларына бүзүрелин бедээнин херечизи болур. Бо чылдың эрткен үш кварталында республиканың прокуратура органнарына хамаатылардан, албан организация удуртукчуларын 3359 билдиришкенин, хомудал кирген, ол дээрже эрткен чылдың бо үе-биле деңнелин 68 билдиришкенин хөй.

Прокуратура ажылдакчылары 2633 билдиришкенин сайгарып көргөш, ээлеринге харыылаан, сүмелерни берген, 329 билдиришкенин күүседире-биле хамаарышкан ведомстволарже чоруткан, 919 билдиришкенин ээлеринин хамааты негелделери шын болган, ол эрткен чылдың деңнелин 6 хуу өскөн.

Чоннуң хомудалдарына хамаарыштыр хамаатыларның эргелерин хажытканын тодараткаш, прокуратура ажылдакчылары хоойлу хажыдышкыннарын чайладып, хем-

чеглер алыры-биле 678 буруудаткан негелделерни, актыларын суд-тарже, албан черлеринче чоруткан. Улуг Хуралдың Төлээкчилер палатазының депутаттарындан болгаш чер-черде төлээкчилер органнарындан кирген 31 хомудалдың 12-зи шын болган.

Хамаатыларның хомудалдарының улуг кези — 1514-ү, азы 57 хуузу шийтирилген, Тывада федералдыг хоойлуларның күүселдезинге, ол ышкаш социал экономика айтырыгларына хамаарылгалыг чагааларның чартык кезинде салдыгган негелделерни шын деп көргөн, азы ындыг уткалыг 730 чагаанын 48 хуузу болган, ол дээрже эрткен чылдың деңнелин 15 хуу хөй болган.

Күш-ажыл хоойлузун хажытканының дугайында 470 билдиришкенин 306-зы чөптүг негелделерлиг болган. Оон алгаш көөрге, удуртукчуларның кол частырыглары — ажыл төлевирин, шөлээ акшазын, ажылдан үнгенде алыр акша төлевирин өй-шаанда бербейн турары, ол ышкаш ажылдакчыларны ажылдан үндүрерде Күш-ажыл хоойлузун хажыдып турары болур.

Назы четпээннерге хамаарыштыр хоойлу хажыдышкынының дугайында кирген 139 билдиришкенин 78-зинин фактылары бадыткаттыганы-биле ол шийтирилген. Чер-черде төлээкчилер болгаш күүседикчи эрге-чагыргаларның шийтирлеринге, хоойлуларына хамаарыштыр 31 кижилер хомудал кириген, оларның 33 хуузу шийтирилээш, харыылаан. Чижээ, ниити өөредилге албан черлеринин башкыларының эргелерин хажыдып турарының дугайында өөредилгениң болгаш эртем ажылдакчыларының Тыва Республикада

девискээр профэвилелдер салбырының билдиришкенинде негелделери шын болган. Ол хыналданың түннели-биле айыттыгган четпестерни чайладып дугайында дыңнадыгны ТР-ниң Чазааның Даргазына кириген, ында башкыларның социал деткимчезинге хамаарышкан чарыгдалдарны эгидеринин хемчээлин, чурум-байдалын хоойлу езугаар доктаадырын, маңаа хамаарышкан четпестерни чайладырының дугайында республика прокурору айткан. Ол ышкаш 1995 чылдың июль 24-те хүлээп алдыгган ТР-ниң № 336 Хоойлузунга удурланган документини ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының даргазына кириген.

ТР-ниң Чазааның 2005 чылдың июнь 10-да хүлээп алган (2009 чылдың июль 14-те редакциялаан) «Көдээ черлерде (хоорай хевирлиг суурлардан аңгыда) чурттап-ажылдап турар бюджет адырының ажылдакчыларына социалдыг деткимчени чедиреринин хемчеглеринин чурумунун дугайында» № 727 доктаалына прокуратура удурланган документини Чазакке чоруткан.

Административтиг хемчеглерге чыгатканының дугайында 35 хамааты хомудаан, оларның 48 хуузу шын болган, эрткен чылдың деңнели-биле ол 37 хуу хөй.

Амыдырал хандырылга системасында пенсия, чер, күүседикчи эрге-чагырга хоойлуларының талазы-биле хажыдышкыннарын дугайында хамаатылардан дыңнадыглар кээп турган. Суд шийтирлеринге удурланган хомудалдар эвээжээн, бо талазы-биле 263 билдиришкенин сайгарган, шийтирилээн.

Бо чылдың эрткен айларында республика прокурору хуузуна айтырыглыг келген 1968 хамаатыны хүлээп алган.

Чечек ЧАМЗЫРАЙ,
Тыва Республиканың прокурорунун улуг дузалакчызы.

Өлүктү садып ап турар

«Саяны-М» кызыгаарлаттыг харысалгалыг акционерлиг ниитилел өлүктү дараазында адреске садып ап турар: Каменистая кудумчузу, 15.
Тел. 8-9232656220.

«ЗОВ» ЧАЛАП ТУР

«Зов» чогаадылга лабораториязы Тываның каайлы черинге, Россияның Акционер коммерция ажаалга банкызының Кызылда №8591 салбырына, Тыва Республиканың Национал банкызына, Бүгү-Россияның инвалидтер ниитилелин хоорай баштаар черинге, кондитер кылыр «Эдем» КХН-ге республиканың үнүшкүнүг «Бодунга бүзүр!» уран чүүл чогаадылганының II түннел чадазын эрттиреринге материалдыг дузаны чедиргени дээш улуу-биле четтиргенин илередип тур. Ол ышкаш «Центр Азии» солунга информация деткимчезин кылганы дээш база четтирдивис. Силерин чүректеринге ынакшыл, кызыгаарлаттыг харык-шинектиг уругларның амыдыралына сагыш човаашкыныңар болгаш билишкениңер кезээ шагда бодаразын. Бүгүдөгү экини, чедирешкениңер болгаш кадыкшылды күзедивис.

Силерни болгаш бүгү күзүлдиг кижилерни бо чылдың декабрь 9-та 12.00 шакта Кызыл хоорайның филармониязынга болур «Бодунга бүзүр!» фестивалдың түннел чадазынче чалап тур бис. Республиканың бүгү булуңнарындан келген эң-не талантылыг инвалид уругларның концертин болгаш делгелгезин көрүп болур силер. Кирири халас.

Айтырыглары бо телефон дамчыштыр шийтирлеп ап болур: 8(394-22) 2-37-21.

КОНКУРСТУ ЧАРЛАП ТУР

Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының яамызы күрүнениң хамааты албанының экономика болгаш статистика килдизинин кол специализи албан-дужаалының хостуг олудунга конкурсту чарлап тур

Ол албан-дужаалга кордакчидан негелделер:

дээди эртемниг, 25-тен 50 хар назылыг, күрүне албанынга стажы 2 чылдан эвээш эвес, азы мергежилниң аайы-биле ажыл стажы 5 чылдан эвээш эвес болур, суд херээнге онаашпаан, психика талазы-биле кады эки (психоневрология, наркология диспансеринде учетта турбайн турар).

Конкурс комиссиязынга кирир документилер:

хууда билдиришкени;
бодунуң холунуң үжүү-биле долдурган, ат салганы анкета, аңаа 2 фото-чуртук кожар, паспорттун азы ону солуп турар документинин хоолгазы;

профессионал билин болгаш мергежилни бадыткаан документилер; күш-ажыл дептеринин хоолгазы;
№ 086-у майыктың медицина шынзылгазы.

Документилерни хүлээп алыр чер:

Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының яамызы, № 204 кабинет, телефон: 6-11-76.

Документилерни хүлээп алырының үези:

документилерни бо чарлалды парлаан хүнден 30 хонуктун дургузунда ажыл хүннеринде, ажыл шактарында хүлээп алыр.

Конкурс эрттиреринин дугайында чарлалды Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының яамызының — <http://www.tuva-mo.ru> сайтында кириген.

Тыва Республиканың Бодучуруу машиналарның болгаш техниканың өске хевирлеринин байдалдарының техниктиг хайгааралының талазы-биле удуртукчу кадрларның албан-дужаалдарының курлавырынче база иштиги курлавырларының албан-дужаалдарынче конкурсту чарлап тур

Кадрлар курлавырын тургузар олуттар:

— удуртукчу; — килдис даргазы;
— удуртукчунун оралакчызы; — кол специалистер.

Мергежилниң негелделер: Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының дугайында күштүг бооп турар хоойлужудулга-биле доктааткан хамааты албанының албан-дужаалдарына негелделерге дүргүр болур.

Конкурска кирижинге херек документилерниң даңзызы:

хууда билдиришкени, хол-биле долдурган анкета, паспорттун хоолгазы, күш-ажыл дептеринин база ажылдап турганының дугайын херечилеп турар өске-даа документилеринин хоолгазы, профессионал мергежилни бадыткап турар документизинин, эртем чадазының база эртемден адының документилеринин нотариус азы организацияның кадрлар албанының бадыткаан хоолгалары, 086-у майыктың эмчи шынзылгазы, орулгаларының болгаш бодунга хамааржыр өнчү-хөреңгизинин дугайында декларация.

Документилерни хүлээп алыр чери: Кызыл хоорай, Эрзин кудумчузу, 39, тел. 5-90-21. Документилерни бо чарлалды парлаан хүнүнден эгелеп 30 хонук дургузунда ажыл шагында хүлээп алыр.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91, e-mail: shyntuva@mail.ru (shyn@tuva.ru).

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый, очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катал үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8305. Чагыг 136. Номерни парлагаче дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810400000010000 Б.ОАО Банк "Тыва-кредит", Кызыл ИНН — 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлаалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыгган материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүшпейн барып болур. Айыттыгган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.